

НАВЧАЛЬНО-НАУКОВИЙ ЦЕНТР ГУМАНІТАРНОЇ ОСВІТИ

Кафедра історії

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Конспект лекцій

Харків - 2014

Історія України: Конспект лекцій / О.П. Гужва, І.А. Сніжко
та ін. – Харків: УкрДАЗТ, 2014. – 73 с.

Видання підготовлене відповідно до робочої програми курсу, є складовою частиною навчально-методичного комплексу дисципліни «Історія України».

Конспект лекцій містить виклад історії України від найдавніших часів до сьогодення. Матеріал розміщено у відповідності з проблемно-хронологічним принципом.

Рекомендується для студентів академії всіх напрямків підготовки денної та заочної форм навчання, які вивчають історію України.

Конспект лекцій розглянуто і рекомендовано до друку на засіданні кафедри історії 8 листопада 2013 р., протокол № 4.

Укладачі:

проф. О.П. Гужва, (лекція 1),
доценти І.А. Сніжко (лекція 2, 7),
Г.Ф. Арбузов (лекція 3, 6),
Г.Ф. Арбузов, О.В. Кравченко (лекція 4, 5),
Т.М. Саламатіна (лекція 8),
К.Е. Колісник (лекція 9),
В.М. Щербак (лекція 10, 11),
М.Є. Целуйко (лекція 12)

Рецензент

доц. В.М. Овчаренко

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Конспект лекцій

Відповідальний за випуск Гужва О.П.

Редактор Ібрагімова Н.В.

Підписано до друку 12.12.13 р.

Формат паперу 60x84 1/16. Папір писальний.

Умовн.-друк.арк. 3,5. Тираж 100. Замовлення №

Видавець та виготовлювач Українська державна академія залізничного транспорту,
61050, Харків-50, майдан Фейербаха, 7.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 2874 від 12.06.2007 р.

ЗМІСТ

Лекція 1. Історія України як невід'ємна частина світового історичного процесу.....	6
1.1 Історія України як невід'ємна частина світової історії.....	6
1.2 Предмет і завдання курсу історії України.....	8
Питання до лекції 1.....	9
Література до лекції 1.....	9
Лекція 2. Первісне суспільство і перші державні утворення на території України.....	9
2.1 Кам'яний вік.....	9
2.2 Бронзовий вік.....	12
2.3 Ранній залізний вік.....	13
2.4 Грецька колонізація Північного Причорномор'я.....	14
Питання до лекції 2.....	14
Література до лекції 2.....	15
Лекція 3. Київська Русь.....	15
3.1 Передумови утворення Давньоруської держави.....	15
3.2 Етапи соціально-політичного розвитку Київської Русі.....	16
Питання до лекції 3.....	18
Література до лекції 3.....	19
Лекція 4. Україна під владою Литви та Польщі (XIV – перша половина XVII століття).....	19
4.1 Українські землі під владою Литви.....	19
4.2 Україна в Речі Посполитій.....	21
4.3 Виникнення і розвиток українського козацтва.....	22
Питання до лекції 4.....	24
Література до лекції 4.....	24
Лекція 5. Українська національна революція (1648 – 1676 роки).....	25
5.1 Причини, передумови, рушійні сили та характер революції.....	25
5.2 Розвиток Української національної революції.....	26
5.3 Причини поразки та значення революції.....	30
Питання до лекції 5.....	31
Література до лекції 5.....	31

Лекція 6. Україна наприкінці XVII – XVIII століття.....	32
6.1 Українська державність наприкінці XVII – на початку XVIII століття.....	32
6.2 Колоніальна політика Російської імперії щодо України у XVIII століття.....	34
6.3 Правобережжя під владою Польщі.....	36
Питання до лекції 6.....	37
Література до лекції 6.....	37
Лекція 7. Українські землі у складі Російської та Австро-Угорської імперій.....	38
7.1 Українські землі у складі Російської імперії.....	38
7.2 Західноукраїнські землі під владою Австрійської імперії.....	40
7.3 Суспільні рухи в Україні в XIX століття.....	42
Питання до лекції 7.....	44
Література до лекції 7.....	44
Лекція 8. Українська національно-демократична революція 1917-1920 років.....	45
8.1 Виникнення і діяльність Української Центральної Ради.....	45
8.2 Гетьманат Павла Скоропадського.....	47
8.3 Директорія УНР.....	48
Питання до лекції 8.....	49
Література до лекції 8.....	49
Лекція 9. Радянська Україна в 1920 – 1930-х роках.....	50
9.1 Створення СРСР і статус України в союзному об'єднанні.....	50
9.2 Проведення нової економічної політики в Україні.....	51
9.3 Політика українізації.....	52
9.4 Проведення індустріалізації в Україні та її наслідки..	52
9.5 Колективізація та голодомор 1932 – 1933 років.....	53
9.6 Встановлення тоталітарного режиму.....	55
Питання до лекції 9.....	56
Література до лекції 9.....	56
Лекція 10. Україна в роки Другої світової війни (1939-1945роки).....	57
10.1 Україна на першому етапі Другої світової війни.....	57

10.2 ОУН і фашистська Німеччина. "Новий порядок" в Україні. Рух опору фашистському режиму.....	59
10.3 Звільнення Червоною Армією України від німецько-фашистських загарбників.....	61
Питання до лекції 10.....	62
Література до лекції 10.....	62
Лекція 11. Становище України в повоєнний період (1946-1953 роки).....	63
11.1 Труднощі і велич відбудови народного господарства.....	63
11.2 Соціально-політичні перетворення в західних областях України.....	64
11.3 Ідеологізація культури і науки.....	66
Питання до лекції 11.....	67
Література до лекції 11.....	68
Лекція 12. Україна в умовах незалежності.....	68
12.1 Проголошення незалежності та становлення політичної системи України.....	68
12.2 Соціально-економічний розвиток у період незалежності.....	71
12.3 Розвиток культури та релігії.....	72
Питання до лекції 12.....	73
Література до лекції 12.....	73

ЛЕКЦІЯ 1

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ ЯК НЕВІД'ЄМНА ЧАСТИНА СВІТОВОГО ІСТОРИЧНОГО ПРОЦЕСУ

План

- 1.1 Історія України як невід'ємна частина світової історії.
- 1.2 Предмет і завдання курсу історії України.

1.1 Історія України як невід'ємна частина світової історії

Історія України є невід'ємною частиною світової історії, разом з усім людством український народ і наша держава проходять випробування часом, ми помічаємо прискорення історичного руху, наявність різних історичних площин, що накладаються одна на одну і зумовлюють своєрідність саме історії України. Історія України розглядається як процес формування етносу та народу, країни та держави, менталітету і духовності. Історія України проходить через серце кожної людини з її першими кроками по рідній землі.

Давні слов'яни, до яких належать українці, засвідчили життєздатність державних об'єднань на основі військової демократії, яка дала можливість багатотисячолітнього існування легендарної Арати ще з XII тисячоліття до нашої доби. Головні засади, на яких трималася військова демократія у слов'ян: побратимство, спільність віри, чуття єдиної родини. Велике символічне значення несли з собою обряди для воїнів: кожен додавав до спільної чаші краплину власної крові, і то була найвища цінність, яка сприймалась як життєдайна сила, що об'єднувала покоління.

Київська Русь підносить здобутки слов'ян на надзвичайну висоту. Вона одна з найбільш могутніх, освічених, квітучих держав Європи, де існує закон, порядок, де стрімко розвиваються мистецтва, ремесла, науки, де над простором міст і сіл здіймають маківки церков - у 988 році на Русі приймається християнство.

Навала монголо-татар під приводом Батия в 1240 році підкорила собі більшість слов'янських земель, але не могла зламати самої духовності народу. Духовність жила в

монастирських літописах, ізборніках, житіях святих. Великого історичного, культурного, політичного, державотворчого значення монастирі набувають саме тому, що відтворюють потребу народу в пізнанні минулого як можливості віднайдення самоїдентичності, усвідомлення себе в широкому історичному просторі.

Принцип історизму в пізнанні світу закладався в невеличких кельях святих обітелей і виходив на широкий геополітичний простір. Принцип історизму виявився передусім у спадкоємності принципів державності, законах, писемності, які впроваджувалися в період XII-XV століть на литовсько-українських землях.

Широке уявлення про історію України дають, зокрема, літературні взірці XIV-XVI століть: полемічні твори Герасима Смотрицького («Ключ царства небесного»), Стефана Зизанія («Казанье святого Кирила патріархи ієрусалимського»), перекладні повісті («Книга о побойці Мамая»), поезії («Аз єсмь всему миру свѣт...») та інші.

Література доби Відродження живиться поєднанням двох планів буття: один іде від реального життя, другий від Священного Писання, - які не знають меж, не знаходять своєї розв'язки і нині. І далі при вивченні історії України варто мати на увазі значущість релігійного світорозуміння, яке зрощує особистість, наділяє її відчуттям соборності, притаманним культурі у її світових вимірах.

За часів Люблинської (1569) та Брестської (1596) уній, які впроваджували закріпачення та окатоличення українців, перетворили українські землі на периферію Польщі, знаковою стає міграція українського юнацтва до університетів Європи.

Зростання самосвідомості народу знаходить вияв і в суто українському суспільному феномені - козацтві, яке спонукало появу гайдамаків. Українська національна революція 1648-1676 років стала проявом непокори, здатної прокладати свій шлях до незалежності та суверенітету української держави.

Новий час висунув людину нової формації, яка вважала себе громадянином світу, яким був Григорій Савич Сковорода (1722-1794) і який створив вчення, що і сьогодні знаходить своє визнання в Україні та за її межами. Сенс буття у щасті та злагоді

поміж людьми — така головна думка, зрощена Сковородою, разом із якою зростає його пророцтво:

“Мы сотворим Свѣт лучшій. Созіждем День весельшій” (“Потоп Змін”).

У ХІХ столітті складається ситуація, коли різні історичні часові площини зустрічаються і впливають одна на одну. Ще існує культура українського села разом з віковими звичаями, укладом, стосунками між людьми, миловидними куточками природи. Поступово ця культура витісняється дріб'язковою, брудною атмосферою робочих передмість, яка поглинає надії трударів, позбавляє їх права на існування.

Антагонізми загострюються. Поруч виступають нігілісти та революціонери. Соціальна напруга ще більше зростає завдяки втручанням тих сил, які формуються й поширюються разом із масонством. Варто мати це на увазі при вивченні історії України ХІХ - початку ХХ століть, яку не оминуло лихо соціально-політичних змін і соціально-політичної напруги, що загострилася в період Першої світової війни, більшовистського перевороту та громадянської війни. Україна розділила долю всіх країн, втягнених у світову бійню.

Все ХХ століття йде під знаком поновлення демократичних сил, об'єднання суспільства в умовах тоталітарної політичної системи. 16 липня 1990 року Верховна Рада УРСР прийняла Декларацію про державний суверенітет, поклавши початок відродження незалежності України. 24 серпня 1991 року було прийнято Акт проголошення незалежності України.

Конституція України прийнята 28 червня 1996 року. Сьогодні Україна визнана усіма державами світу, стає повноправним членом європейської та світової спільноти.

1.2 Предмет і завдання курсу історії України

Предмет курсу історії України становлять процеси розвитку людського суспільства та державності на теренах України.

Завданням курсу історії України стає отримання знань про появу людей на території сучасної України, їх розселення і спосіб життя, про їх етногенез, про українців і їх відносини з іншими народами, про матеріальні і духовні здобутки, про боротьбу за незалежність.

Вивчення історії України має велике *виховне значення*: формує громадянина-патріота, показує роль народу і окремих історичних осіб у розвитку суспільства, дозволяє усвідомити такі категорії, як честь, суспільний обов'язок, вплив історичних подій на людські долі.

Питання до лекції 1

1 Історія України як невід'ємна частина світового історичного процесу.

2 Визначення предмета і завдання курсу історії України.

Література до лекції 1

1 Конституція України. Розділи I-III.

2 Левицька, Н.М. Історія України Україна в світі: історія і сучасність [Текст]: Навч. посібник/ Надія Миколаївна Левицька. — К.: Кондор, 2010.

3 Мицик, Ю.А., Історія України [Текст]: Навч. посібник / Ю.А. Мицик, О.Г. Бажан, В.С. Власов. — К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2008.

ЛЕКЦІЯ 2

ПЕРВІСНЕ СУСПІЛЬСТВО І ПЕРШІ ДЕРЖАВНІ УТВОРЕННЯ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ

План

2.1 Кам'яний вік.

2.2 Бронзовий вік.

2.3 Ранній залізний вік.

2.4 Грецька колонізація Північного Причорномор'я.

2.1 Кам'яний вік

Історію первісного суспільства поділяють на кілька періодів, які отримали назви залежно від основного матеріалу, з якого виготовлялись знаряддя: кам'яний, мідний, бронзовий і залізний вік. Кам'яний вік поділяється на давній (палеоліт), середній (мезоліт) і новий кам'яний вік (неоліт).

Палеоліт

Ранній палеоліт (2 млн-150 тис. років тому). На території сучасної України давні люди з'явилися близько 1 млн років тому. Свідченням цього є найдавніша стоянка первісної людини біля с. Каролеве, залишки слідів перебування давніх людей зафіксовані біля с. Лука-Врублевецька, м. Амвросіївка. Набір знарядь представлено крем'яними рубилами, гостроконечниками, скреблами. Люди жили невеликими рухливими групами. У цей час зароджуються первісні колективи – об'єднання кровних родичів.

Середній палеоліт (150-40/35 тис. років тому). На зміну архантропу в мустьєрську епоху приходять неандерталець. На території України досліджено понад 200 пам'яток: Кіік-Коба, Холодний Грот, Антоновка, Рихта, Молодове тощо. Люди почали активно заселяти печери та будувати штучні наземні житла, виготовляти одяг із шкір тварин, не тільки використовувати, а й добувати вогонь.

Пізній палеоліт (40/35-10 тис. років тому). На початку цього періоду хвиля населення з Південно-Східної Африки досягає Європейського континенту. Це були представники роду homo – люди сучасного фізичного типу homo sapiens, або кроманьйонці. Вони користувались значно більшим набором знарядь (різці, скребки, проколки, наконечники списів і дротиків тощо), що свідчить про урізноманітнення їх діяльності. Люди навчилися виробляти знаряддя з кістки та рогу – гарпуни, шила, голки, проколки. Поступово склалася певна спеціалізація мисливських колективів. На території України виділяються дві зони з різним типом господарства: північно-західна зона мисливців на мамонтів і південно-східна мисливців на бізонів. Населення першої залишило довгочасні стоянки з житлами з кісток мамонта (Мізін, Межирічі, Добранічавка, Гінці та ін.), на яких, крім знарядь праці, були знайдені фігурки людей і тварин, вирізьблені з каменю та кістки, орнаментовані прикраси, музичні інструменти з кісток мамонта. Населення другої зони вело більш рухливий спосіб життя, весь час пересуваючись за стадами бізонів. Досліджені місця полювання та розбирання здобичі – Амвросіївка, Анетівка.

Мезоліт

Хронологічні рамки цього періоду *10-8 тис. років тому*, початок його збігається з завершенням останнього льодовикового періоду. Змінився рослинний і тваринний світ, на зміну стадним тваринам прийшли нестадні, тому перед мисливськими колективами гостро постало питання зміни прийомів полювання, виникла потреба у новій зброї. Розпочався пошук альтернативних джерел харчування. Були удосконалені старі знаряддя і створені нові – долото, сокира, тесло, вкладневі знаряддя. Визначальним для цієї епохи стало розповсюдження луку та стріл. На зміну колективному полюванню прийшло індивідуальне, великі колективи розпадаються на дрібні, зростає роль парної сім'ї. На території України налічується понад 1000 відомих нині пам'яток мезоліту: Мурзак-Коба, Фатьма-Коба, Гребеніківська та Рогалікські стоянки.

Неоліт

Новий кам'яний вік (*6-4 тис. років до н. е.*) був надзвичайно динамічним, переломним періодом в історії людства. Кардинальні зміни, що відбулись у господарських стратегіях, визначаються як «неолітична революція». Основною її суттю був перехід від привласнюючих форм ведення господарства (мисливство, рибальство, збиральництво) до відтворюючих (землеробство, скотарство). Було приручено майже всіх великих домашніх тварин – вівцю, козу, трохи згодом свиней і велику рогату худобу. З розвитком землеробства відбувається перехід до осілого способу життя, зростає кількість населення. З'явилися нові способи виготовлення знарядь – шліфування, пиляння, свердлення, створено перші штучні матеріали – кераміка, тканини. Перехід до землеробства і скотарства сприяв помітним змінам в організації суспільного життя: зросла роль парної сім'ї, укріпилась племінна організація суспільства, зароджувались інститути родової влади. Під впливом нових знань про навколишній світ примітивна мисливська магія дедалі більше поступається місцем розвиненим землеробським і скотарським культурам.

Енеоліт

Енеоліт, або мідний вік (*4-3 тисячоліття до н.е.*), був перехідним етапом від кам'яного віку до епохи металу.

Важливим досягненням було зростання продуктивності праці, виникнення передумов для регулярного обміну та появи майнового розшарування суспільства, тобто початку розкладу первіснообщинного ладу. Відбувся перехід від мотичного до ранніх форм орного землеробства, коней починають використовувати для верхової їзди. Зміни в комплексі вірувань знайшли відображення в монументальній скульптурі, поховальному обряді.

Найбільш раннім суспільним утворенням на території України були землеробсько-скотарські племена *трипільської культури* та *культури Гумельниця*. Пізніше з'являються культури *кулястих амфор*, *воронкоподібних посудин*.

Найяскравішою археологічною культурою доби енеоліту була *трипільська культура*. Основою господарства цього населення було зернове землеробство, у якому мотика поступово витіснялася ралом, і приселищне скотарство. Поруч з кам'яними знаряддями праці з'являються мідні, керамічні вироби прикрашалися орнаментом і розписом. Житла будувалися з дерева і вкривалися глиняною обмазкою, мали два, іноді три поверхи, у поселеннях зазвичай розташовувались по колу. У соціальній сфері відзначається зародження міжплемінних об'єднань, елементів приватної власності. В духовній сфері домінуючими були землеробські культури в яких використовувались символи родючості: жіночі статуетки, зображення сонця, місяця, глиняні фігурки тварин з домішками зерна в глиняному тісті.

2.2 Бронзовий вік

Бронзовий вік, що тривав *2-1 тисячоліття до н. е.*, почався суттєвими змінами в житті суспільства. Перші вироби зі сплаву міді з оловом, сурмою чи миш'яком почали поширюватися на території України з Кавказу та Балкан на початку 2 тис. до н.е. Поява значної кількості металевих знарядь сприяла подальшому розвитку всього господарського комплексу, взаємовпливу між скотарськими та землеробськими племенами. У степах Східної Європи завершився процес виділення скотарських племен.

Розпочалось нагромадження багатств у руках окремих сімей. У суспільстві остаточно утвердились патріархальні відносини.

На території України сформувались три етнокультурні зони, що суттєво відрізнялись типом господарства, складом населення та пануючими віруваннями – Степ, де домінувало скотарство (ямна, катакомбна, зрубна культури), землеробські Лісостеп і Полісся (тшинецько-комарівська, білогрудівська, бондарихінська культури).

2.3 Ранній залізний вік

Приблизно в *1 тисячоліття до н. е.* почалась нова епоха, пов'язана з винайденням і розповсюдження заліза. Відбуваються докорінні зміни в суспільстві, пов'язані з завершенням розкладу первіснообщинного ладу та активізацією процесу класоутворення. Характерними ознаками суспільного розвитку були значні міграції населення, посилення торговельних зв'язків, становлення приватної власності, майнова диференціація суспільства, перетворення сім'ї на господарську одиницю, витиснення родової общини територіальною, виділення військової еліти, утворення воєнно-політичних об'єднань, зародження державності.

Найпершим народом, з тих, що мешкали на території України і назва якого нам відома, були *кіммерійці (X-VII століття до н. е.)*. Вони швидше за інші народи перейшли до кочового скотарства, почали виплавляти залізо тигельним, а згодом сиродутним способом. Кіммерійці не створили держави, хоча мали власних царів. Були витіснені та частково асимільовані скіфами.

У *VII-III століття до н. е.* в степових районах Північного Причорномор'я, на територіях південної, південно-східної України та частково Криму панували *скіфські племена*, що прийшли зі сходу. IV століття до н. е. було часом найвищого економічного, культурного та політичного розвитку скіфського царства. Основою економіки була торгівля зерном, яке вивозилось до грецьких міст-держав Північного Причорномор'я. Натомість скіфи отримували різноманітні предмети розкоші, вироби з коштовних металів, у тому числі витвори мистецтва. Всі

ці речі широко представлені серед поховального інвентарю курганів Огуз, Чортомлик, Товста Могила, Солоха тощо. Скіфська релігія була політеїстичною. Найяскравішим виявом самобутньої культури була скіфська тріада: зброя, «звіриний стиль» в мистецтві, кінське спорядження. У III століття скіфське царство було знищене готською навалою, а в часи Великого переселення народів скіфи остаточно розчинилися серед інших племен.

На історичній арені скіфів змінили *сармати* – кочові іраномовні племена, що знаходились на перехідному етапі від родоплемінних відносин до ранньокласових, але завершити цей перехід створенням власної держави сарматам не вдалося. Особливістю сарматського суспільного ладу було існування пережитків матріархату. Сарматська культура генетично була близькою до скіфської, але не перевершила її досягнень.

2.4 Грецька колонізація Північного Причорномор'я

З VIII століття до н.е. починається міграція населення з Греції, обумовлена низкою економічних і політичних факторів. За устроєм це були демократичні (Ольвія, Херсонес), аристократичні (Пантікапей) держави, республіки або монархії (Боспорське царство). Їх занепад внаслідок загальної кризи рабовласницької формації, виведення римських гарнізонів і наступу варварських племен припадає на рубіж III-IV століть.

Вплив античних міст-держав зумовив прискорення розпаду родоплемінних відносин у населення регіону. Завдяки грецьким переселенцям місцеве населення знайомилось з культурним надбанням, що призвело до виникнення своєрідного варіанта античної культури.

Питання до лекції 2

- 1 Якими були перші релігійні вірування?
- 2 У чому полягає суть «неолітичної революції»?
- 3 Які археологічні культури існували на території України в епоху бронзи?
- 4 Яким був поховальний обряд і релігія скіфів?

Література до лекції 2

1 Археология Украинской ССР [Текст] / АН УССР Ин-т археологии. – К., 1985.

2 Давня історія України [Текст] / Ін-т археології НАН України. – К., 1998. – Т. 1-3.

3 Етнічна та етнокультурна історія України [Текст]. – К.: Наукова думка, 2005.

4 Залізняк, Л. Л. Нариси стародавньої історії України [Текст] / Л.Л. Залізняк. – К., 1994.

ЛЕКЦІЯ 3

КИЇВСЬКА РУСЬ

План

3.1 Передумови утворення Давньоруської держави.

3.2 Етапи соціально-політичного розвитку Київської Русі.

3.1 Передумови утворення Давньоруської держави

Протягом V – VIII століть завершився процес слов'янського розселення. Давньоруська держава виникла наприкінці IX століття внаслідок об'єднання навколо Києва східнослов'янських племен. Існують дві основні теорії утворення держави на Русі: *норманська*, яка стверджує, що державу на Русі було створено варягами, і *антинорманська*, що пояснює появу держави як результат природно-історичного процесу, внутрішньої еволюції суспільства у східних слов'ян.

Передумови створення держави сформувалися у всіх сферах тогочасного суспільного життя:

- *економічні*: виникнення майнової нерівності;
- *соціальні*: поява соціального розшарування, розклад родо-общинного ладу, виокремлення військової і племінної знаті;
- *політичні*: створення 14 племінних союзів східних слов'ян; поява перших осередків східнослов'янської державності; необхідність захисту від сильних сусідів, які вже мали свої держави;
- *етнокультурні*: етнічна, мовно-культурна спільність

племен, формування східнослов'янського етносу з частковим поглинанням неслов'янських елементів (особливо на півночі Русі).

Отже, становлення державних структур у східних слов'ян відбулося до появи норманів, які у IX—X століттях відігравали на Русі активну політичну роль, поклали початок династії Рюриковичів, тобто стали каталізатором об'єднання східнослов'янських земель і племен.

Ознаками існування державності в ранньосередньовічному суспільстві є наявність влади, відчуженої від народу, розміщення населення за територіальним, а не за родоплемінним принципом, спадковість влади князя і стягання ним данини. Об'єднання двох державних центрів – південного київського та північнольвівського, яке відбулося 882 року внаслідок захоплення Києва дружиною Олега, знаменувало виникнення загальносхіднослов'янської, загальноруської держави.

3.2 Етапи соціально-політичного розвитку Київської Русі

У розвитку Давньоруської держави виділяють три етапи.

I етап – 882 - 980 роки – формування, бурхливе територіальне зростання та утвердження держави на міжнародній арені. Для цього часу були характерні такі суспільні процеси:

- підпорядкування Рюриковичами східнослов'янських князів, завоювання та поширення впливу Русі на нові території;
- формування васально-ієрархічних відносин, що виявилось в одночасному зростанні влади князя і піднесенні ролі верхівки княжої дружини;
- намагання Києва централізувати державу (впорядкування Ольгою збору і розмірів данини, призначення Святославом синів намісниками у найважливіших центрах держави);
- проведення київськими князями активної зовнішньої політики, яке було зумовлене протистоянням з Візантією та посиленням загрози з боку печенігів.

II етап – 980-1132 роки – найвище піднесення ранньо-феодалної імперії, час її економічного та культурного розквіту за

правління Володимира Великого, Ярослава Мудрого та їх наступників. Найважливішими рисами цього періоду були:

- завершення формування території Русі на заході і значне розширення на півдні і сході;
- перехід київської влади від переважного завоювання земель до їх освоєння та внутрішнього розвитку;
- становлення феодального землеволодіння в індивідуальній формі;
- поява нових форм феодальної експлуатації (відробітки, грошова рента), виникнення груп феодально залежного населення: смерди, закупи, рядовичі, холопи, челядь;
- швидке піднесення економіки, поява нових міст, прискорення розвитку ремесел і торгівлі;
- прийняття християнства як офіційної релігії (988 рік);
- зміцнення державного управління шляхом важливих реформ – адміністративної, військової, судової;
- становлення системи влади відносно централізованої ранньофеодальної монархії: вся повнота законодавчої, виконавчої, військової та судової влади все більше концентрується в руках князя, який спирався на військову підтримку дружини та на місцеву адміністрацію. Дорадчим органом при князі була боярська рада (дума), яка так і не набула становища повноцінної державної інституції з визначеними правами. Державна організація тих часів не знала чіткого розподілу функцій влади, різні органи управління конкурували між собою;
- поява кодифікованого права;
- активна дипломатична діяльність, суттєве посилення міжнародного авторитету Русі.

III етап – 1132 - 1240 роки – феодальна роздробленість та існування держави у формі слабкої федерації князівств-земель.

Причини руйнування державної єдності Русі:

- розвиток спадкового (вотчинного) феодального землеволодіння – власне господарство, а не служба князю збагачувало бояр;
- зміцнення економіки уділів, що робило їх більш незалежними від Києва;
- зростання ролі і значення удільних князів внаслідок переорієнтації дрібних феодалів до служби місцевим Рюриковичам, створення ними власних апарату влади і системи васалітету;

- занепад Києва, пов'язаний із втратою торговельних партнерів на Сході;

- натуральний характер господарства, неможливість ефективно контролювати простори величезної держави, відсутність усталеної системи успадкування великокнязівської влади посилювали тенденцію до децентралізації.

Суть феодальної роздробленості полягала в переході від ранньофеодального до зрілого феодального суспільства і держави. В окремих князівствах-землях завершується складання основних форм землеволодіння, прав і привілеїв феодалів і системи їхньої ієрархії, визначаються соціальні групи залежного населення та їх повинності, створюються основи для наступної, більш міцної централізації. Вже на кінець XII століття визначилися чотири групи земель, серед яких була і Південно-Західна Русь-Україна, всередині яких міцніли економічні, політичні та культурні зв'язки.

Еволюційний розвиток Русі був насильно перерваний монголо-татарською навалою 1237-1241 років. Наступні 120 років інерцію кийівської державності на землях Русі-України підтримувало Галицько-Волинське князівство.

Висновки. Київська Русь відкрила новий – феодальний – період східнослов'янської історії, сприяла християнізації суспільства, зміцнила обороноздатність. Часи Давньоруської держави позитивно позначилися на етнічному розвитку слов'ян. Русь посіла одне з чільних місць у системі європейських політичних та економічних відносин, утвердивши свій авторитет не тільки на міжнародній арені, а й у свідомості русичів.

Спадкоємцем державно-політичних традицій Київської Русі в помонгольський час, новим центром економічного та політичного життя стало Галицько-Волинське князівство. Однак воно не змогло забезпечити політичну консолідацію Південно-Західної Русі-України. Це, як і знищення Києва, спричинило те, що українські землі опинилися у сфері впливу сусідніх держав і надовго втратили перспективи незалежного розвитку.

Питання до лекції 3

1 Простежте динаміку розвитку політичного устрою

Київської держави.

- 2 Визначте причини феодалної роздробленості Київської Русі.
- 3 Які міжнародні зв'язки мала Київська держава?
- 4 Охарактеризуйте історичне значення Давньоруської держави.

Література до лекції 3

- 1 Україна крізь віки [Текст]: В 15 т. Т. 4. Київська Русь / О.П. Толочко, П.П. Толочко. – К., 1998.
- 2 Україна крізь віки [Текст]: В 15 т. – Т. 5. Галицько-Волинська Русь / М.Ф. Котляр. – К., 1998.
- 3 Терещенко, Ю.Є. Україна і європейський світ: Нариси історії від утворення старокиївської держави до кінця ХУІ ст. [Текст] / Ю.Є. Терещенко. – К., 1996.
- 4 Толочко П. Київська Русь [Текст] / П. Толочко. – К., 1996.

ЛЕКЦІЯ 4

УКРАЇНА ПІД ВЛАДОЮ ЛИТВИ ТА ПОЛЬЩІ (XIV – перша половина ХУІ століття)

План

- 4.1 Українські землі під владою Литви.
- 4.2 Україна в Речі Посполитій.
- 4.3 Виникнення і розвиток українського козацтва.

4.1 Українські землі під владою Литви

У XIV століття ослаблені та роздроблені українські землі підпали під владу кількох феодалних держав. Галичина відійшла до Польщі, Буковина – до Молдавського князівства, Закарпаття ще раніше захопила Угорщина. Литва з 1340 року закріпила за собою Волинь, а 1362 року підпорядкувала майже всю Південно-Західну Русь.

Статус українських земель у складі Литви протягом більш ніж двох століть змінювався – простежуються три основні періоди.

I період – 1340 – 1385 роки – "ослов'янення" Литви, автономія руських удільних князівств. Приєднавши українські землі, Литва стала великою феодальною державою, що мала назву *Велике князівство Литовське, Жемайтійське і Руське*. Руські землі становили 9/10 загальної площі князівства і мали великий вплив на суспільно-політичне й культурне життя Литви. Руська мова тут стала державною; чимало норм "Руської правди", засад адміністративної і військової організації, слов'янські звичаї були сприйняті литовцями. Збереглися удільні князівства Волинське, Київське, Чернігово-Сіверське. Місцева знать мала майже ті самі права і привілеї, що й литовська, охоронялися майнові права феодалів. У перші десятиліття вільно розвивалася православна церква.

Однак, на відміну від Київської Русі, державна влада концентрувалася в руках великого литовського князя. Самоврядування українських удільних князівств обмежувалося господарськими, судовими, релігійними справами. Отже, Литовська держава не була державою українською

II період – 1385 – 1470 роки – втрата українськими землями автономії через посилення централізації у Великому князівстві Литовському. Посилення загрози з боку Тевтонського ордена та Московського князівства зумовило зближення Литви та Польщі. *Кревська унія*, укладена 1385 року, передбачала ліквідацію Литовської держави, окатоличення Литви та приєднання назавжди всіх її земель (включаючи українські і білоруські) до Польщі. В українські землі почали проникати польські феодали.

Зусиллями князя Вітовта, якого підтримала руська знать, Литва спромоглася захистити суверенітет (за угодою 1392 року Вітовта було визнано довічним "великим князем Литви й Русі", Городельська унія 1413 року зафіксувала незалежність Литви). Разом з тим запроваджувався польський адміністративний поділ, зростав вплив католицької церкви, обмежувалися права православних.

У 1430-х роках литовські і руські православні феодали та міщанство на чолі зі Свидригайлом змогли відстояти автономію українських земель. Однак дії польської влади, спрямовані на розкол повсталі Русі, жорстока поразка під Вількомиром 1435 року та інші невдачі Свидригайла призвели до переходу шляхти (слідом за князями і боярами) від конфронтації з

польсько-литовською владою до її підтримки. Залишки української автономії – Волинське (1452 рік) і Київське (1470 рік) князівства були остаточно ліквідовані.

III період – 1471 - 1569 роки – існування українських земель як звичайної провінції Литовської держави. Наприкінці XV-XVI століть відбулася серія війн за українські володіння Литви, у результаті яких Москва захопила Чернігівські і Сіверські землі, а значна частина українських і білоруських князів і бояр перейшла на службу до московського князя, сподіваючись на те, що здобути “милості” в Москві легше, ніж відстояти власні інтереси в Литві.

4.2 Україна в Речі Посполитій

У липні 1569 року Польща та Литва укладають *Люблінську унію*, за умовами якої було утворено нову державу – Річ Посполиту зі спільно обраним зверхником – королем польським і великим князем литовським одночасно, спільною зовнішньою політикою, однаковим маєтковим правом. Разом з тим обидві частини держави зберігали окремі уряд і адміністрацію, суд, фінанси, власне військо та законодавство. Литва не змогла захистити від зазіхань польської шляхти свої українські володіння, всі вони перейшли до Корони. Після 1569 року польські феодалі поширили своє панування на більшу частину України.

Для розвитку українських земель були характерні такі явища:

1 Інтенсивне поширення великого феодального землеволодіння зумовило появу і різке зростання фільварків, зміцнення феодальної власності на землю, посилення феодального гноблення селянства внаслідок розвитку панщини, здачі феодалами своїх маєтків в оренду та під заставу, зменшення селянських наділів. У 1588 році III Литовський статут остаточно запровадив кріпацтво.

2 Розширення території проживання українського народу, господарське освоєння Східного Поділля, Південної Київщини, Лівобережжя, початок колонізації Слобожанщини.

3 Поглиблення суспільного поділу праці, зародження мануфактурного виробництва (XVII століття), розвиток старих і виникнення нових міст. Дискримінація українського міщанства

та феодальна експлуатація городян.

4 Ополячення, окатоличення українських феодалів, тобто фактична втрата українцями своєї аристократичної еліти.

Внаслідок унії, з одного боку, майже всі українські землі були об'єднані в одній державі, на них поширились прогресивні європейські впливи, прискорився соціально-економічний розвиток, українська шляхта залучилася до активного політичного життя, зросла її політична культура. З іншого – посилювалося феодальне і національне гноблення українців, відбулося стрімке ополячення української знаті та шляхти, які відмовлялися від ідеї власної державності, вважаючи своєю державою Польську Корону.

Не домігшись покатоличення українців шляхом їх дискримінації, польський уряд підтримав ідею єзуїтів про об'єднання (унію) католицької та православної церков під зверхністю Риму. Цьому сприяла і внутрішня криза православної церкви. Офіційно *Брестська унія* була проголошена в жовтні 1596 року. Уніати затвердили об'єднання церков і утворення греко-католицької церкви, яка підпорядковувалась римському папі. Було визнано основні догмати католицької церкви, однак церковні обряди залишилися православними, а церковно-слов'янська мова – мовою богослужіння. Православна церква в Речі Посполитій ставала поза законом, унія насаджувалася силою, православні церковні маєтності передавалися уніатам, православні залишилися без вищої церковної ієрархії.

4.3 Виникнення і розвиток українського козацтва

Головний тягар оборони українських земель від татарської агресії ліг на плечі населення – селян, городян і нової суспільної сили, що піднімалася в Порубіжжі, – козацтва. Його поява була підготовлена низкою *передумов*:

1 Існування великого масиву вільних земель – так званого Дикого поля між кордонами Литви і кочовищами татар.

2 Зростання великого феодального землеволодіння, що розпочалося з XV століття і підштовхнуло процес господарського освоєння та колонізації нових земель.

3 Посилення феодальної експлуатації, прогресуюче закріпачення, наростання релігійного та національного

гноблення.

4 Зростання зовнішньої загрози, нагальна потреба захисту від нападів турків і татар.

Козацтво пройшло тривалий шлях розвитку. *Наприкінці XV – 60-ті роки XVI століття* козацтво існує як господарсько-побутове явище, формується переважно з міщан-промисловиків ("уходників"), у Дикому полі здобуває "золоті козацькі вольності", займається військовою діяльністю. Зароджується козацьке товариство за дніпровськими порогами і його осередок – Січ.

Протягом 70 - 90-х років XVI століття козацький рух стає масо-вим, поповнюється селянством, що втікало від шляхти, козацькі вольності здобувають офіційне визнання в Речі Посполитій щодо створеного в 1672 році реєстрового козацтва, складається як військово-політичний центр козацтва *Запорозька Січ*.

З початку XVII століття козацтво стає потужною військовою і суспільно-політичною силою, яка здійснює масштабні військові операції проти Кримського ханства і Туреччини, домагається адміністративно-територіальної побудови реєстрового війська, рішуче виступає на підтримку православної церкви, встановлює зв'язки з духовенством і міщанами, у повстаннях 1630-х років починає виступати як захисник усього українського народу.

У XVII столітті Січ стала своєрідною козацькою республікою:

- вищим органом влади була рада, що вирішувала всі найважливіші питання: встановлення військового устрою, обрання старшини, питання війни і миру та ін.;
- виконавчу владу на Запорозжжі складали січова військова, похідна та паланкова старшини, які обиралися козаками;
- існувало власне козацьке звичаєве право;
- система управління, вироблена ініціативою та досвідом низовиків, сприяла розвиткові політичних поглядів козацтва, їхнього уявленням про справедливе влаштування влади взагалі.

Січ частково перебирала на себе певні функції відсутньої тоді української держави: захист від турецько-татарської агресії та від польського соціального та національного гноблення, підтримка української освіти, культури, захист православної церкви, представництво України на міжнародній арені.

Висновки. З середини XIV століття українські землі потрапили під владу Польщі, Литви, Угорщини, Молдавії, панівні верстви яких ліквідували залишки автономної української державності. Гнучка політика поступок руській аристократії, яку проводив литовсько-польський уряд та альтернатива служби московському князю, започаткувала процес відмови української знаті від боротьби за власну державу.

Українське козацтво, що виникло як колонізаційне явище, як прагнення суспільних низів звільнитися від феодальної експлуатації, з часом перетворилося на потужну суспільну силу. Його військово-політична організація – Запорозька Січ – стала зародком майбутньої Української козацької держави.

Розвиток соціально-економічних відносин феодально-кріпосницької системи, посилення соціального та національно-релігійного гноблення після Люблінської унії викликали зростаючий опір українського населення. Разом з тим в усіх сферах життя формувалися зародки нового, буржуазного ладу. Протягом другої половини XVI – першої половини XVII століття завершилось формування українського народу, склалися передумови національної революції, що розгорнулася в середині XVII століття.

Питання до лекції 4

- 1 У чому полягали передумови виникнення українського козацтва?
- 2 Які наслідки для українського народу мала Люблінська унія?
- 3 У чому полягала сутність Брестської церковної унії?
- 4 Охарактеризуйте особливості Запорозької Січі як козацької форми державності.

Література до лекції 4

- 1 Бойко, О.Д. Історія України [Текст]: навч. посібник. – К., 2010.
- 2 Історія українського козацтва [Текст]: нариси в двох томах. – К.: Видавництво Києво-Могилянської академії, 2006. – Т. 1.
- 3 Русина, О.В. Україна під татарами і Литвою [Текст] / О.В. Русина. – К.: Видавничий дім Альтернативи, 1998.
- 4 Яворницький, Д.І. Історія запорозьких козаків [Текст] /

Д.І. Яворницький. – К., 1993. –Т. 1-3.

ЛЕКЦІЯ 5

УКРАЇНСЬКА НАЦІОНАЛЬНА РЕВОЛЮЦІЯ (1648 – 1676 роки)

План

5.1 Причини, передумови, рушійні сили та характер революції.

5.2 Розвиток Української національної революції.

5.3 Причини поразки та значення революції.

5.1 Причини, передумови, рушійні сили та характер революції

Національно-визвольна та соціально-політична боротьба українського народу була зумовлена його становищем і розвитком у Речі Посполитій. *Причинами* повстання були посилення економічного, національного та релігійного гноблення українського населення, неможливість для українців з цим миритися, нездатність польсько-шляхетської верхівки визнати проблему і піти на поступки.

Характеру національної революції повстанню надали *передумови*, що визріли в українському суспільстві на середину XVII століття:

1 Розвиток продуктивних сил, господарське освоєння нових земель південного сходу Середнього Подніпров'я, утвердження там якісно нового типу господарства, заснованого на дрібній власності на землю та власній або вільнонайманій праці козака. Суперечності між цим, буржуазним за своєю суттю, господарським укладом і наступним фільварково-поміщицьким стало однією з провідних передумов революції, а Наддніпрянина – її економічною базою та джерелом соціально-політичної активності.

2 Етнічне згуртування і зростання самосвідомості українського народу, у якій викристалізуються національні інтереси, утверджується рішучість знищити польське панування.

3 Станове оформлення козацтва, яке у повстаннях 20-30-х років XVII століття починає виступати як захисник загальнонаціональних інтересів і набуває досвіду взаємодії з селянством і міщанством.

4 Розвиток Запорозької Січі, що стала праобразом майбутньої козацької української держави.

5 Відродження в 1620 - 1630-х років. православної церкви, яка освятила боротьбу українців за визволення.

Звільнення від влади шляхетської Польщі відповідало інтересам широких верств суспільства: селянства, реєстрового і нереєстрового козацтва, міського населення, православного духівництва, частково – української православної, головним чином дрібної, шляхти, які і стали *рушійними силами* боротьби.

У ході загальнонародної війни, яка мала національно-визвольний, релігійний, соціальний *характер*, визначилось *головне завдання* – створення єдиної незалежної держави як гаранта збереження і розвитку завоювань народу. Все це, як і масштаби, форми боротьби, якісні зміни, що відбувалися в житті українського суспільства, дозволяє характеризувати події, які почалися в Україні 1648 року як “Українську національну революцію”, а не просто “визвольну війну”.

5.2 Розвиток Української національної революції

У розвитку Української революції можна визначити три етапи.

I етап – лютий 1648 - серпень 1657 років – найбільший розмах національно-визвольної і соціальної боротьби, утворення і фактичне завоювання незалежності Української держави. У цей час відбуваються революційні за змістом процеси:

- у лютому 1648 року повстання на Запорозжжі під проводом чигиринського сотника Б. Хмельницький (1595 - 1657 роки), обраного козаками гетьманом;
- перемоги Б. Хмельницького над регулярними польськими військами під Жовтими Водами, Корсунем, Пилявцями зумовили суттєве розширення соціальної бази повстання, його перетворення у визвольну війну;

- звільнення значної території від польських урядовців, запровадження тут полково-сотенного устрою і влади старшини, успіхи української армії сприяють формуванню гетьманом *української державної ідеї* – завдання створення незалежної національної держави в етнічних кордонах України;

- за *Зборівським договором*, укладеним 18 серпня 1649 року, Річ Посполита вперше визнала *автономію козацької України*. Її територію складали Київське, Брацлавське і Чернігівське воєводства. Чисельність козацького реєстру – 40 тис. осіб. Польська шляхта могла повертатися у свої маєтки в Україні. У вересні 1651 року. *Білоцерківський договір*, підписаний після поразки козацької армії, фактично ліквідує автономію козацької держави: її територія обмежувалася Київським воєводством, реєстр – 20 тис. козаків, пани могли повертатись до маєтків, гетьман підпорядковувався владі коронного гетьмана, йому заборонялися зовнішні відносини. Перемога під Батогом влітку 1652 року дозволила відновити територію козацької держави і здобути її фактичну незалежність, але закріпити це політично Б. Хмельницький не міг;

- процес створення *козацької держави "Війська Запорозького"* в основному завершився на початок 1650 року. Вона формувалася за зразком політичної організації Запорозької Січі і за формою та устроєм була козацькою республікою. Головним органом державної влади була Загальна військова рада, яка вирішувала провідні економічні, політичні, військові питання. Гетьман очолював уряд і державну адміністрацію, військо, організував фінанси, скликав ради, керував зовнішньою політикою, мав право перегляду рішень Генерального суду. Виконавчу владу здійснював уряд – Генеральна канцелярія. Територія держави змінювалась залежно від успішності воєнних дій та укладених договорів і мала полково-сотенний адміністративний устрій (від 36 до 10 полків). На 1650 рік сформувалася судова система, налагоджується функціонування податкових органів. У містах отримало розвиток самоврядування (ратуші, магістрати);

- на визволених землях ліквідовувалось велике феодальне землеволодіння, фільварково-панщинна система і кріпацтво, утверджувалась козацька власність на землю, формувалися нові соціальні відносини, провідна роль у суспільстві переходила до

козацтва, значно поліпшилося становище селянства і міщанства, козацька старшина і українська патріотично налаштована шляхта ставали основою нової національної еліти;

- "Військо Запорозьке" здобуло широке міжнародне визнання і, по суті, виступало на зовнішній арені як незалежна держава. Ускладнення геополітичної ситуації, воєнні невдачі зумовили укладання у 1654 році Українсько-Московського договору. Його зміст було викладено у так званих "Березневих статтях". Україна зберігала республіканську форму правління, територіально-адміністративний поділ, нову систему соціально-економічних відносин, цілковиту незалежність у проведенні внутрішньої політики. Водночас окремі статті обмежували її суверенітет: збір податків з українського населення здійснювався під контролем російської сторони; заборонялися дипломатичні зносини з Варшавою та Стамбулом;

- укладення у 1656 р. Віленського перемир'я Москви з Варшавою зумовило зміни у зовнішній політиці Б. Хмельницького, завданнями якої стали пом'якшення політичного тиску Росії, убезпечення України від татарської загрози, міжнародне визнання своїх династичних намірів.

II етап – вересень 1657 – січень 1667 років – загострення соціально-політичної боротьби, що переросла в громадянську війну й розколола Українську державу на два гетьманства. Цей етап, що розпочинав "Руїну", відзначався надзвичайною суперечливістю і складністю суспільних процесів. Після смерті Б. Хмельницького козацька старшина веде запеклу боротьбу за владу. Гетьмани доби Руїни по-різному бачили перспективу політичного розвитку України. У боротьбу верхів було залучено населення, суспільство знаходилося у стані громадянської війни:

- восени 1657 року генеральний писар І. Виговський та його прибічники фактично здійснили державний переворот, усунувши від влади 16-річного Ю. Хмельницького. Гетьман І. Виговський спирався на шляхетство та козацьку старшину, що намагалися сконцентрувати у своїх руках велике землеволодіння. 16 вересня 1658 року Виговський уклав з польським урядом Гадяцький договір, за яким Україна на рівних правах з Польщею та Литвою мала б стати третім членом федерації — Речі Посполитої, однак сейм не затвердив ці статті;

- укладення Гадяцького договору викликало війну

Московії проти України. Вирішальна битва відбулася у червні 1659 року під Конотопом і закінчилася цілковитою перемогою Виговського. Проте політика гетьмана викликала невдоволення, посилення промосковських настроїв населення. За таких обставин Виговський у жовтні 1659 року зрікається булави. Старшина знову проголошує гетьманом Ю. Хмельницького, який 27 жовтня 1659 року укладає з Москвою новий Переяславський договір. Україна фактично перетворювалася на автономну складову частину Росії;

- у 1660 році розпочався новий раунд російсько-польського протистояння в боротьбі за українські землі. Після поразки московських військ Ю. Хмельницький укладає з Польщею Слободищенський трактат, за яким Україна знову поверталася під владу Речі Посполитої. Наслідком трактату став остаточний територіальний розкол України, оскільки на Лівобережжі вже міцно закріпилися російські сили, а місцеве козацтво гетьмана не підтримало. У січні 1663 року гетьман зрікається посади;

- з 1663 року на Правобережжі і Лівобережжі обиралися свої гетьмани. На міжнародному рівні розкол козацької держави закріпив Андрусівський договір 1667 року, який залишав за Москвою Лівобережжя, Сіверщину і на 2 роки – Київ, за Польщею – Правобережжя і Білорусію, а Запорожжя мало перебувати під владою обох держав.

Договір знаменував собою завершення другого періоду Української революції. Підсумки його були драматичними. Тривала війна спричинила спустошення українських земель, знедоленість та анархічні прагнення вирваних з усталеного господарського життя суспільних низів. Разом із намаганнями старшинської верхівки поновити стару феодальну систему суспільно-економічних відносин це втягло Україну у вир соціальних конфліктів і громадянської війни. Національна еліта виявилася неспроможною згуртувати суспільство, практично відмовилася від ідеї незалежної соборної держави і повернулася до автономізму, орієнтованого на Польщу чи Москву. Територіальний розкол України поглибив кризу та деморалізацію суспільства.

III етап – лютий 1667 – вересень 1676 року – спроби національно-патріотичних сил об'єднати Українську державу,

посилення іноземного втручання, криза та поразка революції. Головні події цього етапу пов'язані з діяльністю П. Дорошенка:

- основою його політичного курсу стало прагнення об'єднати українське суспільство, підняти його патріотичну свідомість і шукати нових зовнішньополітичних союзів;

- у внутрішній політиці П. Дорошенко послідовно проводив курс на зміцнення гетьманської влади, надання їй спадкового характеру; здійснював заходи на підтримку нового козацького типу господарства і обмеження феодалських відносин; намагався стабілізувати суспільство, не допускаючи ні анархії низів, ні сваволі старшини;

- восени 1667 року разом з татарами здійснив похід у Західну Україну, завдав поразки польській армії, а в червні 1668 року почав успішний похід на лівий берег Дніпра. Козацька рада під Опішнею проголосила П. Дорошенка гетьманом возз'єднаної України. Однак вторгнення поляків на Брацлавщину змусило Дорошенка поспішати до Чигирини, залишивши на Лівобережжі наказним гетьманом Д. Многогрішного. Останній в умовах наступу московських військ підписав у 1669 році Глухівські статті, які в основному підтверджували положення Березневих статей;

- прийняття П. Дорошенком турецького протекторату і війна Туреччини проти Польщі змусили останню 1672 року визнати Козацьку державу в межах Київщини і Брацлавщини. Однак руйнування краю, безчинства турків, безрезультатність спроб порозумітися з Москвою врешті підірвали авторитет гетьмана. У вересні 1676 року він склав повноваження.

Падіння гетьманства П. Дорошенка означало ліквідацію українських державних інституцій на Правобережжі. Перестала існувати єдина для обох частин України державна структура – гетьманат, яка одна лише могла забезпечити розвиток і захист завоювань Української революції. Руйнування гетьманату стало її політичним завершенням.

5.3 Причини поразки та значення революції

Національна революція зазнала поразки: не вдалося ні створити єдину самостійну державу в етнічних межах України, ні

відстояти незалежність Козацької України. Основними причинами поразки були:

- зрада національним інтересам з боку панівного магнатсько-шляхетського стану українського суспільства, більшість якого на боці Польщі боролася проти власного народу;
- незавершеність становлення та слабкість державницької свідомості нової, козацько-старшинської, національної еліти, відсутність у неї політичного досвіду, що зумовило політику козацького автономізму, втрату Західної України і стратегічної ініціативи в 1648 році, породили так і невирішену проблему соборності України;
- ліквідація встановленого Б. Хмельницьким спадкового гетьманату, утвердження республікансько-олігархічної форми правління і, як наслідок, слабкість центральної влади, міжусобна боротьба і сваволя старшини, анархізм суспільних низів;
- прорахунки у внутрішній політиці гетьманів часів Руїни, що провокували соціальні конфлікти і громадянську війну;
- втручання сусідніх держав, які прагнули не допустити самостійності, соборності і незалежності України.

Жертви українського народу в боротьбі за визволення не були даремними. Революція призвела до створення національної держави, частина якої у формі автономії існувала близько 100 років у складі Росії; сприяла розвиткові національної свідомості українців і формуванню їх державної ідеї, що в наступних поколіннях відродилася боротьбою за визволення і незалежність. Події 1648 – 1676 років не тільки глибоко трансформували українське суспільство, а й змінили геополітичну ситуацію у Східній Європі, мали далекосяжні наслідки для сусідніх держав.

Питання до лекції 5

- 1 У чому полягали передумови революції 1648 -1676 років?
- 2 У чому полягає зміст "Березневих статей" Б. Хмельницького?
- 3 Які причини викликали Руїну?
- 4 Визначте причини поразки національної революції 1648-1676 років. Яке історичне значення вона мала?

Література до лекції 5

1 Лисяк-Рудницький, І. Переяслав: історія і міф [Текст] // І. Лисяк-Рудницький Історичні есе. – К., 1994. – Т.1.

2 Смолій, В.А. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.) [Текст] / В.А. Смолій, В.С. Степанков – К., 1999.

3 Смолій, В.А. Українська козацька держава [Текст] / В.А. Смолій // Укр. іст. журн. – 1991. - № 4.

4 Смолій, В.А. Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет [Текст] / В.А. Смолій, В.С. Степанков. – К., 1995.

ЛЕКЦІЯ 6

УКРАЇНА НАПРИКІНЦІ XVII – XVIII СТОЛІТТЯ

План

6.1 Українська державність наприкінці XVII – на початку XVIII століття.

6.2 Колоніальна політика Російської імперії щодо України у XVIII столітті.

6.3 Правобережжя під владою Польщі.

6.1 Українська державність наприкінці XVII – на початку XVIII століття

По закінченні Руїни державну організацію зберегла тільки контрольована Москвою лівобережна частина Війська Запорозького – *Гетьманщина*. На її території (сучасні Чернігівська, Полтавська, схід Київської та Черкаської областей) на 1700 рік проживало до третини населення України, що уціліло після Руїни.

Гетьманщина була не самостійним політичним утворенням, а автономією в складі Російської держави. Верховна влада належала цареві. Автономні права України формально визначалися угодами, які укладав цар з кожним новим гетьманом. На 80-ті роки ХУІІ століття Гетьманщина мала своєрідне

козацько-старшинське самоврядування, суд, податкову систему. Зберігався полково-сотенний військово-адміністративний устрій: 10 полків, які поділялися на сотні (від 7 до 20 в кожному). Безпосередня розпорядча військова і цивільна влада належала гетьману.

Крім Гетьманщини, до складу Росії входили Слобідська Україна і Запорозька Січ. На 80-ті роки ХУІІ століття населення *Слобожанщини* вже досягло 250 тис. осіб; було засновано ряд міст, багато містечок, сіл і слобод. Територія ділилась на 5 полків і близько 100 сотень. Полкове управління підпорядковувалося білгородському воєводі, він же затверджував полковників.

Запорозька Січ за "Вічним миром" 1886 року цілком підпорядковувалася Росії і зберігала давні традиції суспільно-політичної організації та адміністративно-територіального устрою. Російський уряд визнав право Січі на самоврядування, розглядав запорожців як захисників від татарсько-турецької агресії та посилав жалування хлібом, порохом, грішми.

Основним питанням політичного життя України в кінці ХУІІ-ХУІІІ століття була вперта боротьба імперського централізму з козацьким прагненням до автономії. При цьому зберігалася єдність і взаємна підтримка московського уряду та старшини в соціально-економічній політиці, спрямованій на феодалізацію українського суспільства. Це яскраво виявилось вже за гетьмана *І. Мазепи*, який почав своє правління як політик промосковської орієнтації. Підписані ним "Коломацькі статті" значно розширили російську присутність в Україні, обмежили козацьку автономію. Політичною метою *І. Мазепи* було створення станової феодальної Української держави західноєвропейського зразка з традиційним козацьким управлінням. Опорою такої держави мало стати українське шляхетство, зростанню якого гетьман сприяв, роздаючи державні землі у власність старшини, а це викликало незадоволення низів українського суспільства і підтримки народу гетьман не мав.

Намагаючись перетворити Росію в новітню імперію, Петро І виношував плани повної ліквідації козацького устрою України. У такій ситуації, ускладненій початком Північної війни, пошук оптимальної формули збереження української автономії привів Мазепу до союзу зі Швецією. Однак виступ гетьмана у жовтні

1708 року відбувся у вкрай не вигідних умовах: основна частина козацьких військ знаходилася за межами України; підготовка до повстання не була завершена; більшість старшини і населення були не готові до рішучого кроку. Несприятливі зовнішні обставини, репресії з боку царя та прорахунки у внутрішній політиці, особиста амбітність, прагнення до влади, матеріальні інтереси не дозволили гетьману консолідувати суспільство. Поразка шведів у Полтавській битві у червні 1709 року перекреслила сподівання гетьмана звільнитись від Росії за допомогою Карла XII. 22 серпня 1709 року І. Мазепа помер у Бендерах.

Продовжувачем його справи став П. Орлик, обраний гетьманом в еміграції козаками-мазепинцями та запорожцями у квітні 1710 року. Гетьман уклав із своїми виборцями “Конституцію законів і вольностей Війська Запорозького”, спрямовану на згуртування українського суспільства: обмежувались повноваження гетьмана, розширювались демократичні засади у суспільстві, визнавались права і обов’язки всіх станів України та захищались інтереси міщан, селян і козаків та ін. У цілому “Конституція” проголошувала основи держави, заснованої на природному праві на свободу і самовизначення, але вона залишилася тільки документом, бо боротьба козаків за державність на Правобережжі у 1711-1713 роках зазнала поразки.

6.2 Колоніальна політика Російської імперії щодо України у XVIII столітті

Політика Росії в українському питанні, головною метою якої була ліквідація автономії України та включення її земель до складу імперії, пройшла протягом XVIII століття кілька етапів, визначених насамперед військово-політичними потребами Росії.

1 У 1708-1728 роках відбувається форсований наступ на українську автономію:

- жорстокі репресії, розгром Батурина після переходу І. Мазепи до шведів поєднуються з обіцянками українському народу всіляких милостей і свобод, задобрюванням старшини;
- активний наступ на українську автономію в часи гетьманування І. Скоропадського: обмеження влади гетьмана,

посилення контролю за нею, економічних утисків, експлуатації демографічного потенціалу, культурних обмежень;

- поява в Україні великих землеволодінь росіян, де їхні власники запроваджували кріпацтво;
- створення 1722 року Малоросійської колегії, яка не лише звужувала повноваження гетьмана, а й обмежувала автономію;
- ув'язнення наказного гетьмана П. Полуботка в Петропавлівській фортеці, жорстоке придушення опозиції старшини.

2 У 1728—1734 роках царський уряд повертає Україні частину її прав і вольностей:

- скасування 1727 року Малоросійської колегії та певне пом'якшення офіційної російської позиції в українському питанні, обрання гетьманом Д. Апостола (1727—1734);
- Д. Апостол зміг здійснити ревізію землеволодіння та поповнити державний земельний фонд, провести реформу судочинства, заснувати скарбницю та ін.

3 У 1734—1750 роках посилюється імперський тиск:

- заборона обирати нового гетьмана, вся повнота влади була передана "Правлінню гетьманського уряду"; свавільне втручання російських чиновників у всі сфери суспільного життя, русифікація українського населення, терор «Таємної канцелярії»;
- під час російсько-турецької війни 1735—1739 років Україна стала основною базою для російських військ, постачальником матеріальних і людських ресурсів.

4 1750—1764 роки — час тимчасового уповільнення російської експансії:

- обрання у 1750 році гетьманом К. Розумовського уповільнило, але не припинило наступу на українську автономію;
- у 1754 році ліквідується митний кордон між Гетьманщиною та Росією, вводяться інші обмеження адміністративних і фінансових прав гетьмана;
- К. Розумовському вдалося провести судову реформу, певну модернізацію війська; він починає скликати з'їзди старшини.

5 1764—1783 рр. — остаточна ліквідація української автономії:

- у 1764 році Катерина II скасовує інститут гетьманства;

- зосередження всієї повноти влади в Україні в руках Другої Малоросійської колегії, курс на централізацію та русифікацію;

- у 1775 році було знищено Запорозьку Січ, у 1781 році ліквідовано полкову систему на Гетьманщині, утворено намісництво;

- у 1783 році юридично оформлено кріпацтво, а на селян Лівобережжя і Слобожанщини поширювалися загальноросійські закони;

- звільнення української знаті Катериною II від військової служби та зрівняння у правах з російським дворянством.

Становий егоїзм панівної верхівки українського суспільства витіснив національні інтереси. Остаточна ліквідація автономії України відбулася без опору старшини.

6.3 Правобережжя під владою Польщі

Російсько-польський “Вічний мир” 1686 року закріпив Правобережну Україну за Польщею. Однак на початку XVIII століття боротьба за ці території знову загострилась.

Всупереч міжнародним угодам 80-х років на Правобережжі почав відроджуватися полково-сотенний устрій. Намагання Варшави ліквідувати козацтво призвело до поразки польських військ під Фастовим, а потім – до масового повстання, яке в 1702-1704 роках охопило Київщину, Брацлавщину, Волинь і Поділля.

Відновивши своє панування, польські магнати повернули старі та захопили нові маєтки. Посилюються національно-релігійне гноблення, перетворення українців у денационалізовану людність, що не могло не викликати обурення українського населення. Однак ліквідація козацтва призвела до різкого зниження організованості соціальної та національно-визвольної боротьби. Водночас зміцнюється гайдамацький рух, який зародився у 1714 році на Волині й пройшов три хвилі розвитку: 1734-1738 роки, 1750 рік, 1768 рік – Коліївщина. Вона стала найбільшим піднесенням гайдамаччини, набула не тільки національного і релігійного, а й антифеодального забарвлення. Коли розвиток повстання набув східного напрямку, російські війська від таємної підтримки гайдамаків перейшли до каральних

акцій проти них. Протягом другої половини 1768 – початку 1769 років Коліївщину було придушено.

Наприкінці XVIII століття після територіального розчленування Польщі та знищення її державності Росія встановила повний контроль над Правобережжям. Об'єднання в межах однієї держави майже 80 % українських земель, етнічне возз'єднання українців двох берегів Дніпра сприяли розвиткові українського народу. Однак наприкінці XVIII століття Гетьманщини вже не існувало, і тому Правобережжя з-під влади одного іноземного уряду потрапило під владу іншого.

Висновки. Кінець XVII-XVIII століття в українській історії пройшли під знаком тотального наступу іноземних поневолювачів на українську державність і впертої боротьби народу на захист завоювань національної революції. Протягом майже 100 років її головний здобуток – Гетьманщина – була центром політичного життя України. Хоч царська Росія контролювала її зовнішню і військову політику, постійно втручалася у внутрішні справи, все ж безпосереднє управління, ключові позиції в суді, фінансах, армії належали козацькій старшині. Набутий нею досвід, історична пам'ять про державне життя сприяли розвиткові національної свідомості українців.

Питання до лекції 6

1 У чому полягали особливості адміністративно-політичного та військового устрою Гетьманщини у складі Росії?

2 Які істотні зміни відбулися в соціально-економічному становищі Гетьманщини у складі Російської держави?

3 Які наслідки для України мав перехід І. Мазепи та частини козацтва на бік Карла XII?

4 Які внутрішні та зовнішні чинники призвели до ліквідації української державності в другій половині XVIII століття?

Література до лекції 6

1 Багалій, Д. Історія Слобідської України [Текст] / Д. Багалій. – Харків, 1993.

2 Бойко, О.Д. Історія України [Текст]: навч. посібник / О.Д. Бойко. – К., 2010.

3 Когут, З. Російський централізм і українська автономія.

Ліквідація Гетьманщини (1760 -1830) [Текст] / З. Когут – К., 1996.

4 Субтельний, О. Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст. [Текст] / О. Субтельний. – К., 1994.

ЛЕКЦІЯ 7

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ТА АВСТРО-УГОРСЬКОЇ ІМПЕРІЙ

План

7.1 Українські землі у складі Російської імперії.

7.2 Західноукраїнські землі під владою Австрійської імперії.

7.3 Суспільні рухи в Україні в XIX столітті.

7.1 Українські землі у складі Російської імперії

На початку XIX століття більшість українських земель (Лівобережна, Слобідська, Правобережна та Південна Україна) входили до складу Російській імперії. Головним сектором економіки було сільське господарство, що визначало взаємовідносини в соціальній сфері. У першій половині XIX століття в аграрному секторі почалися суттєві зрушення: на зміну натуральному господарству приходило товарне виробництво. Поглиблюється майнова диференціація в селянському середовищі, починає формуватися прошарок заможного селянства, з іншого боку, наростає процес обезземелення селян.

На середину 30-х років припадає початок промислового перевороту, суть якого полягала в переході від феодальної мануфактури до капіталістичної фабрики, заміні ручної праці машинною, запровадженні у виробництво парових двигунів, удосконалених технологій. Це вимагало залучення дисциплінованої, кваліфікованої робочої сили. Промисловий переворот в українських землях, що входили до складу Російської імперії, поклав початок новому етапові розвитку промисловості, що тривав до скасування кріпацтва. Потреби економіки сприяли появі нових галузей – кам'яновугільної, машинобудівної, цукроварної та ін. Поступово формується спеціалізація районів.

У середині XIX століття Російська імперія переживала глибоку кризу, необхідні були реформи, модернізація економіки. Першим кроком Олександра II було підписання 19 лютого 1861 року маніфесту про скасування кріпосного права. Він передбачав ліквідацію особистої залежності селян від поміщиків; створення органів селянського самоврядування; наділення селян землею та визначення за неї повинностей; викуп селянських наділів. Внаслідок проведення цієї реформи кращі землі опинилися у поміщиків, переважна кількість селян мала наділи, що не дозволяли вести ефективне господарство, велика кількість селян лишилась безземельними. Селянство стало юридично вільним, але фактично не мало громадянської рівності з іншими верствами суспільства.

Радикальні перетворення в аграрному секторі вимагали змін в інших сферах суспільного життя, які б дали можливість стабілізувати ситуацію. Провідне місце належить земській, судовій і військовій реформам.

Земська реформа передбачала створення виборних органів самоуправління на місцях. Земства контролювали місцеве господарство, народну освіту, медицину, благоустрій та ін.

Судова реформа передбачала незалежність суддів від адміністрації, гласність судового процесу, змагальність сторін при розгляді справи.

Військова реформа мала на меті створити боєздатну армію. Вводилась загальна військова повинність, строк служби було скорочено до 6-7 років.

Було проведено фінансову, освітню та інші реформи, але всі вони виявилися непослідовними та незавершеними.

Конкуренція та перетворення землі на товар призвели до перерозподілу земельної власності. Зростання кількості посівних площ, прогресивні зміни в організації господарства вивели Україну на одне з перших місць на світовому ринку.

На час завершення промислового перевороту (1860-80 роки) розвиток промисловості на українських землях мав деякі особливості:

1 Перетворення Півдня України на основну паливно-металургійну базу Російської імперії.

2 Більш швидкі темпи розвитку індустрії.

3 Високий рівень концентрації виробництва, що вів до зменшення кількості підприємств і зростання кількості продукції.

4 Значний вплив іноземного капіталу.

5 Структурна і територіальна диспропорційність.

6 Формування економіки України як складової частини економіки Російської імперії.

Ускладнилась соціальна структура суспільства: з'явилися нові стани - пролетаріат і буржуазія. Особливостями *робітничого класу* України були велика концентрація на виробництвах, важке соціальне становище, політичне безправ'я, багатонаціональний склад, значний відсоток молоді. Особливостями *національної буржуазії* були консерватизм та орієнтація на державну владу. У другій половині XIX століття як окреме верство формується *інтелігенція*.

7.2 Західноукраїнські землі під владою Австрійської імперії

На початку XIX століття в Австрійській імперії, до складу якої входили Галичина, Буковина та Закарпаття, на зміну реформам Йосифа II поступово приходять консерватизм. В аграрному секторі поміщики відновлюють втрачені позиції, посилюється експлуатація селянства. У сфері промисловості ситуація ускладнювалася колоніальною політикою щодо західноукраїнських земель – вони розглядались як ринок збуту і джерело сировини й дешевої робочої сили.

Реформи Йосифа II сприяли пробудженню національної свідомості. У 1816 році в Перемишлі виникла перша в Галичині культурно-освітня організація «Товариство священиків», навколо якого гуртувалося патріотично налаштоване греко-католицьке духовенство. На початку 30-х років центром національного руху в Галичині стає Львів. Тут виникає об'єднання «Руська трійця», що активно виступало на захист української мови.

Наприкінці першої половини XIX століття під впливом численних селянських повстань правлячі кола Австрійської імперії змушені були піти на значні поступки. У 1848 році було скасоване кріпацтво, ліквідовано юридичну залежність селян від поміщиків, селяни були наділені землею, що переходила у їхню

власність, і сплачували поміщикам вартість кріпосних повинностей.

Революційна хвиля, що охопила Європу в 1848-1849 роках, зумовила кардинальні зрушення в суспільній організації держави. Імператор Фердинанд змушений був декларувати буржуазно-демократичні свободи та проголосити конституцію. Ці радикальні зрушення сприяли пожвавленню національно-визвольного руху в західноукраїнських землях. У Львові починає виходити газета «Зоря Галицька», скликаються з'їзди діячів науки та культури, у Львівському університеті створено кафедру української мови. Але після підйому наступив період реакції: уже в березні 1849 року парламент було розпущено, невдовзі відмінено конституцію. Більшість революційних завоювань було втрачено.

На початку пореформеного періоду в землеволодінні відбулися радикальні зміни: кількість поміщицьких маєтків скорочувалась, землі здавались в оренду, зберігалось церковне землеволодіння, активним був процес майнового розшарування селянства. У другій половині XIX - на початку XX століття аграрний сектор поступово переходив на капіталістичні рейки. Дедалі ширше використовується вільнонаймана праця; зростає товарність сільського господарства; поширюється практика використання прогресивних сівозмін, застосування добрив; формується господарча спеціалізація окремих районів. Однак у цілому сільське господарство західноукраїнських земель було малоефективним, розвивалося на екстенсивній основі і працювало в режимі самозабезпечення.

Економіка західноукраїнських земель мала чітко виражений колоніальний характер, що позначилось у таких тенденціях:

- 1 Гальмування промислового розвитку.
- 2 Кустарно-ремісничий характер промисловості.
- 3 Орієнтація виробництва на добування та первинну переробку сировини.
- 4 Залежність промислового розвитку від іноземного капіталу.
- 5 Хижацька експлуатація природних багатств.
- 6 Низька енергоозброєність промисловості.
- 7 Перетворення західноукраїнського краю на ринок збуту.

7.3 Суспільні рухи в Україні в ХІХ столітті

Перша половина ХІХ століття – це період визрівання глибокої суспільно-політичної кризи в Російській імперії. Посилення експлуатації селянства призвело до масової непокори та повстань, характерними рисами яких були стихійність, неорганізованість, локальність дій, віра в доброго царя.

Рух декабристів. Основною причиною декабристського руху стала криза феодално-кріпосницької системи, а своєрідним каталізатором – війна 1812 року, яка призвела до активного поширення західноєвропейських ідей. У 1816 році в Петербурзі виникає «Союз порятунку», що мав на меті встановлення конституційної монархії шляхом державного перевороту, скасування кріпацтва. «Союз благоденства», що діяв у 1818-21 роки, мав ряд філій, у тому числі в Україні. У березні 1821 року було утворено «Південне товариство», лідером якої став П. Пестель. Невдовзі (1822 рік) у Петербурзі виникло «Північне товариство», головою якого було обрано М. Муравйова. Були прийняті програмні документи: «Руська правда» П. Пестеля та «Конституція» М. Муравйова, характерними рисами яких було прагнення до повалення самодержавства, скасування кріпосного права, демократизація суспільного ладу. Повстання відбулось 14 грудня 1825 року і зазнало поразки: вузькою була його соціальна база, недостатньо рішучими були дії у вирішальні моменти, далися в знаки ідейні суперечки, неорганізованість дій та ін.

У 30-х роках у внутрішній політиці Російської імперії з'являється наголос на трьох суспільних основах – самодержавстві, православ'ї, народності. Поява гасла народності означала на практиці поширення процесу русифікації. На цьому тлі в 1846 році в Києві виникла таємна організація Кирило-Мефодіївське товариство. Характерною рисою цього об'єднання була релігійна спрямованість, обстоювались загальнолюдські цінності: справедливість, свобода, рівність. Навесні 1847 року усі члени організації без суду потрапили в заслання.

Друга половина XIX століття була відзначена хвилею контрреформ 1880-90-х років. За правління Олександра III влада відновила контроль над громадянським суспільством, були ліквідовані позитивні зміни, досягнуті завдяки реформам 1860-70 років. Про наступ реакції свідчать запровадження нового університетського уставу, що ліквідував автономію університетів (1884 рік); 1887 року вийшов циркуляр про «кухарчиних дітей», що забороняв приймати до гімназій дітей, вихідців з нижчих верств населення; 1889 року видано «Положення про земських начальників», що надавало їм широкі повноваження. Все це призвело до виявів масового невдоволення. Найвпливовішими політичними силами в Україні були загальноросійські політичні течії народників, соціал-демократів, лібералів та український національний рух.

Народницький рух базувався на дворянській і різночинській інтелігенції. Народники вважали капіталістичний шлях безперспективним для Росії і обстоювали необхідність переходу до «народного виробництва» артільно-общинного методу організації господарства. Засобом досягнення своєї мети вони вважали революцію, а форми і методи її досягнення у різних груп були різні. У 1874 році розпочалося масове «ходіння в народ» демократичної інтелігенції. Проте народ не відгукнувся на революційні заклики. Поступово народники переходять на позиції політичної боротьби проти самодержавства. Уособленням поміркованої течії став «Чорний переділ», радикальний напрям представляла «Народна воля», що робила ставку на терор. Загалом досвід та ідейні засади народницького руху позначилися на політичному житті Російської імперії.

Соціал-демократичний рух сформувався на базі поширення ідеології марксизму, вчення про діалектичний розвиток, теорії класової боротьби, та вірі у всесвітню революцію і провідну роль у ній пролетаріату. У 1880-90-х роках перші марксистські гуртки виникають у Катеринославі, Києві, Одесі та Харкові. У 1898 році в Мінську на першому з'їзді Російської соціал-демократичної партії серед дев'яти його делегатів четверо представляли Україну.

Ліберальний рух формувалася головним чином на основі земської ліберальної опозиції. У його основі лежала ідея побудови економіки за законами вільного ринку. Основними

формами роботи були створення опозиційної преси, скликання з'їздів та ін.

Національний рух ґрунтувався на культурно-освітніх організаціях, що сприяли розвитку народної освіти, поширенню національної ідеї, формуванню національної свідомості. На цих ідеях базувався часопис «Основа», що почав виходити в Петербурзі 1861 року. Під час наступу реакції навіть поміркована діяльність сприймалася як загроза самодержавству. 1863 року було видано сумнозвісний Валуєвський указ про заборону видання українською мовою шкільних і релігійних видань. А 1876 року вийшов Емський указ, який заборонив друкування літератури українською мовою в Російській імперії та ввезення її з-за кордону. Незважаючи на те, що організації та гуртки різних політичних напрямів були малочисельними, не досить чітко організовані, мали слабкий зв'язок з масами, вони відіграли певну роль у житті суспільства.

Питання до лекції 7

- 1 Дайте характеристику основним реформам Олександра II.
- 2 До яких наслідків призвело скасування кріпацтва?
- 3 Якими були особливості розвитку промисловості на українських землях у II половині XIX століття?
- 4 Який характер мало українське національне відродження на початковому етапі?

Література до лекції 7

- 1 Багалій, Д. Нарис історії України [Текст] / Д. Багалій. – К., 1994.
- 2 Бойко, О.Д. Історія України [Текст]: навч. посібник / О.Д. Бойко – К., 2010.
- 3 Єфименко, О. Історія України та її народу [Текст] / О. Єфименко. – К., 1992.
- 4 Історія України в особах XIX-XX ст. [Текст]. – К., 1995.

ЛЕКЦІЯ 8

УКРАЇНСЬКА НАЦІОНАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНА РЕВОЛЮЦІЯ 1917-1920 РОКІВ

План

- 8.1 Виникнення і діяльність Української Центральної Ради.
- 8.2 Гетьманат Павла Скоропадського.
- 8.3 Директорія УНР.

8.1 Виникнення і діяльність Української Центральної Ради

Лютнева (1917 року) революція в Росії створила для українців унікальний шанс позмагатися за власну державність.

Спочатку ЦР мислилася як своєрідний політичний клуб із представників і лідерів українських партій, які в переважній більшості дотримувалися лівої та лівосоціалістичної орієнтації.

Несподівано для себе Центральна Рада отримала негайну і дедалі зростаючу підтримку українського народу. Президентом Центральної Ради було обрано Михайла Грушевського.

З моменту свого виникнення головною проблемою, яку намагалася вирішити ЦР, було утвердження незалежності України, правда, діячі Центральної Ради далі автономії в рамках Федеративної Росії не сягали.

23 червня 1917 року Центральна Рада видала свій Перший Універсал, у якому проголошувалося: «Хай Україна буде вільною. Не відділяючись від усієї Росії, не розриваючи з державою Російською, хай народ український на своїй землі має право сам порядкувати своїм життям». Створювався Генеральний секретаріат – виконавчий орган уряду – на чолі з Володимиром Винниченком.

Всі ці події в Києві змусили Петроградський уряд якось порозумітися з ЦР, інакше вся Україна могла б бути втраченою для Росії безповоротно, чого російський уряд допустити ніяк не міг. Тому 11 липня з Петрограда до Києва прибули представники Тимчасового уряду. Вони здійснили тиск на недосвідчених і переважно надто молодих українських діячів, і після їх від'їзду 16 липня 1917 року було проголошено Другий Універсал ЦР, який був відступом від позицій Першого Універсалу, оскільки ЦР фактично відмовилась від автономії.

Тим часом ЦР потрапляла все в більшу залежність від політики Тимчасового уряду. 13 серпня 1917 року Тимчасовий уряд затвердив «Тимчасову інструкцію для Генерального секретаріату України», у відповідності з якою уряд України по суті перетворювався у виконавчий орган Тимчасового уряду в Україні. Його компетенція звузилась до мінімуму. Проте жовтневий переворот зніс і Тимчасовий Уряд і зобов'язання перед ним.

З 29 жовтня по 3 листопада в низці промислових центрів України відбулися збройні повстання проти органів Тимчасового уряду в Україні. Центральна Рада надала допомогу більшовикам в боротьбі з військами, що підтримували Тимчасовий уряд, і скористалась ситуацією, проголосивши 13 листопада 1917 року себе вищою владою в Україні в межах всіх 9 губерній, де українці становлять більшість населення. Цей факт визнали українські та неукраїнські партії, більшість Рад, навіть більшовики, однак конфлікт з останніми був невідворотний.

27 листопада 1917 року ЦР видала свій Третій Універсал, у якому проголошувалося утворення Української Народної Республіки (УНР), але все ще в складі Російської Федеративної Республіки на правах автономії.

Більшовики в Україні зазнали низку дошкульних політичних поразок, наприклад у грудневих 1917 року виборах до Всеросійських Установчих зборів українські партії отримали 70 % голосів, а більшовики – 10 %, або на Всеукраїнському з'їзді Рад 17 грудня 1917 року більшість делегатів (більше 2 тис. чоловік) підтримали українські партії і тільки близько сотні – більшовиків.

Розчаровані і розлючені члени більшовицької фракції переїхали до Харкова, кваліфікували ЦР як «ворога народу» і проголосили створення Радянської Української республіки. Після проголошення Радянської влади у Харкові більшовицькі війська перейшли в наступ. Десятки і сотні тисяч бійців українізованих загонів для ЦР виявилися втраченими. Частина їх зайняли позицію озброєного «нейтралітету», частина повернулася по домівках у села, хтось приєднався до більшовиків: до грудня 1917 року збройні сили більшовиків в Україні сягали 40 тис. чоловік. Їм протистояло всього 15 тисяч українського війська на чолі з Симоном Петлюрою, що складалося із селянського ополчення, січових стрільців, колишніх військовополонених галичан, кількох невеличких загонів із фронту і декількох сотень київських гімназистів, що пішли на фронт зі шкільної лави.

Під містечком Крути в бій з більшовицькими загонами вступили війська Петлюри. Після запеклих боїв українці відступили, в оточення потрапив загін гімназистів і весь загинув.

Перед лицем неминучої поразки останньою надією ЦР стала чужоземна допомога.

Саме в цей час у Бресті відбувалися переговори між Радянською Росією та Німеччиною про укладання сепаратної (окремої) мирної угоди. Українську делегацію у Брест-Литовському зустріли з більшою прихильністю, ніж російську, але укласти угоди з іноземними державами може тільки незалежна суверенна держава, якою Україна не була згідно з Третім Універсалом. Тому Центральна Рада вирішила проголосити самостійність України своїм Четвертим Універсалом (22 січня 1918 року), проголосивши, що УНР розриває зв'язки з більшовицькою Росією і стає вільною і самостійною державою.

8.2 Гетьманат Павла Скоропадського

Політика ЦР розчарувала всі верстви населення, німці теж розчарувалися у ЦР і скасували її. Тепер на політичні підмости виходить нова дійова особа: російський генерал, блискучий військовий з глибоким українським корінням Павло Скоропадський. Ця фігура влаштувала багатьох: і німців, що сподівались нарешті отримати обіцяне, і заможні верстви,

обурені націоналізацією. 29 квітня 1918 року в Києві його було проголошено гетьманом.

Відомі українські діячі відмовились увійти до гетьманського уряду, вважаючи його реакціонером і ворогом демократії, тому патріотів бракувало.

При гетьмані Україна стала притулком для борців за «Єдину неподільну Росію».

Природно, що в такій ситуації починають формуватися опозиційні сили, очолювані колишніми діячами Центральної Ради.

8.3 Директорія УНР

14 листопада 1918 року опозиція утворила альтернативний уряд – Директорію. Було проголошено відновлення УНР. Кабінет Міністрів очолив Чехівський. Владу на місцях контролювали комісари і коменданти, призначені Петлюрою. Вони чинили насилля над населенням, здійснювали єврейські погроми, розпускали робітничі організації – все це відвернуло населення від Директорії. До того ж кількасоттисячна армія Директорії виявилася абсолютно небоєздатною проти більшовиків, оскільки більшість її розбіглася по домівках «по-більшовицьки» ділити землю. На тлі цих драматичних обставин відбулася подія, яка могла б мати в подальшій історії України непересічне значення: це проголошення Акту з'єднання 22 січня 1919 року. На жаль, ця історична подія мала чисто символічний характер і до справжнього об'єднання справа не дійшла, оскільки українські сили в цей час втрачали позицію за позицією, територію за територією.

До червня 1919 року Червона Армія підпорядкувала значну частину території України - 3 січня 1919 року оволоділи Харковом, а 5 лютого увійшли в Київ. Директорія спішно евакуювалася у Вінницю, потім Рівно, а потім у Кам'янець-Подільський. У лютому Винниченко вийшов із Директорії, одноосібним її лідером став Петлюра, але для Директорії все вже було скінчено.

Чому ж українці не змогли відстояти свою незалежність на своїй території, де за їх партії голосувало на виборах до

Установчих зборів більше 70 %. Однозначної відповіді на це питання не існує:

1 Слабкість українського національного руху через репресивний характер царського режиму.

2 Керівники національного українського руху не змогли об'єднати національні та соціальні вимоги населення.

3 Більшовики вимушені були врахувати досвід 1918-1919 років і піти на поступки в аграрному и національному питаннях. Ця обставина якщо і не привернула більшість українців на їх бік, то значною мірою зменшило силу опору Радянській владі.

Завершення громадянської війни засвідчувало не тільки перемогу радянської влади на теренах колишньої Російської імперії, а й поразку національно-патріотичних сил і болючий територіальний розкол українських земель.

Питання до лекції 8

1 Які обставини примусили ЦР проголосити незалежність України в січні 1918 року?

2 Яку соціально-політичну програму намагався здійснити в Україні гетьман Павло Скоропадський?

3 Чи врахували лідери Директорії помилки, припущені ЦР?

4 Які слабкості та помилки українського національного руху дозволили більшовикам отримати перемогу в Україні?

Література до лекції 8

1 Бойко, О. Історія України [Текст]: навч. посібник / О. Бойко.- К., 2010.

2 Грицак, Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації ХІХ-ХХ століття [Текст] / Я. Грицак. - К., 1996.

3 Гунчак, Т. Україна: перша половина ХХ століття: Нариси політичної історії [Текст] / Т. Гунчак. - К., 1993.

4 Павленко, Ю. Українська державність в 1917-1919 рр. [Текст] / Ю. Павленко, Ю. Храмов. – К., 1995.

ЛЕКЦІЯ 9

РАДЯНСЬКА УКРАЇНА В 1920 – 1930-Х РОКАХ

План

- 9.1 Створення СРСР і статус України в союзному об'єднанні.
- 9.2 Проведення нової економічної політики в Україні.
- 9.3 Політика українізації.
- 9.4 Проведення індустріалізації в Україні та її наслідки.
- 9.5 Колективізація та голодомор 1932 – 1933 років.
- 9.6 Встановлення тоталітарного режиму.

9.1 Створення СРСР і статус України в союзному об'єднанні

У 1922 році стала очевидною необхідність створення Союзу радянських республік. Федералістський проект був висунутий В. Леніним, згідно з яким всі радянські республіки отримували рівні права і об'єднувались у федерацію, віддаючи частину прав центральному загальносоюзному уряду. Саме він був покладений в основу союзної угоди, яка була підписана 30 грудня 1922 року представниками Росії, України, Білорусії та Закавказзя.

У компетенцію центрального уряду, що розміщувався в Москві, було віддано керівництво армією та флотом, транспортом, зв'язком, зовнішніми зносинами та зовнішньою торгівлею. Керівництво фінансами та основними галузями промисловості здійснювалось спільно республіканськими та союзним урядами. У компетенції республіканських урядів залишались сільське господарство, внутрішні справи, правосуддя, освіта, соціальне забезпечення, охорона здоров'я. Республікам надавалось формальне право в будь-який момент вийти з Радянського Союзу, якщо дозвіл на це дасть Комуністична партія.

Таким чином, за радянської влади Українська Радянська Соціалістична республіка стала чітко окресленим територіальним цілим, із власними адміністративним центром та апаратом, конституцією та іншими законами, чого не було при царській владі. Однак реальне керівництво Українською республікою здійснювалось не зі столиці України – Харкова, а з Москви. З роками залежність України від Росії постійно збільшувалась.

9.2 Проведення нової економічної політики в Україні

Поряд з політичними питаннями радянському керівництву України в першій половині 1920-х років довелося вирішувати і надзвичайно складні економічні проблеми. Після громадянської війни економіка України перебувала в повному занепаді. Порівняно з 1913 роком виробництво сталі та чавуну, видобуток вугілля, випуск основних видів промислової продукції зменшився в десятки разів. Значна кількість заводів і фабрик була зруйнована. Заборона на вільну торгівлю хлібом і відсутність стабільної грошової одиниці збільшували економічну нестабільність.

Катастрофічне становище в економіці стало причиною різкого зростання невдоволення більшовиками, що вилилося у військові заколоти, великі робочі страйки та селянські повстання, які у 1921 році охопили Росію та Україну.

21 березня 1921 року на X з'їзді партії було прийнято рішення про проведення нової економічної політики (непу). Основними відмінностями політики непу від воєнного комунізму були дозвіл на вільну торгівлю більшістю товарів, у першу чергу продуктами харчування, проведення фінансової реформи та введення в обіг стабільної грошової одиниці – червонця, здача у оренду значної частини дрібних і середніх підприємств, дозвіл на залучення іноземних капіталів для налагодження роботи промисловості. На селі основним заходом непу була заміна продрозкладки продподатком. Водночас ключові позиції в економіці – діяльність банків, транспорту, керівництво важкою промисловістю та зовнішня торгівля – залишались під контролем держави.

Проведення нової економічної політики виявилось досить ефективним засобом налагодження економіки, у тому числі в Україні. Вже в 1925 – 1926 роках виробництво товарів легкої та харчової промисловості сягнуло довоєнного рівня. Значно збільшилось виробництво продукції сільського господарства, вдалось налагодити нормальний товарообмін між містом і селом. Лише важка промисловість, яка контролювалась державою, розвивалась надто повільно.

9.3 Політика українізації

Створення Радянського Союзу вимагало посилення позицій комуністичних партій на місцях, у квітні 1923 року на XII з'їзді РКП(б) було прийнято рішення про перехід до політики коренізації. Основними напрямками цієї політики були: сприяння розвитку національних культур, поступове переведення освіти та діловодства на національні мови, висування представників місцевих національностей на провідні посади в державному та партійному апаратах. В Україні місцевий варіант політики коренізації отримав назву українізації.

Великих успіхів українізація досягла в справі освіти. Якщо в 1922 році українською мовою велось викладання лише в 35 % шкіл і 8 % вузів, то в 1929 році ці показники дорівнювали вже відповідно 85 % та 30 %. На українську мову були переведені близько 80 % всіх газет і журналів, основна маса книговидавничої діяльності, успішно проводилась ліквідація неписьменності теж, у першу чергу, українською мовою.

У кінці 1920-х років українізація вже виконала своє основне завдання, зменшивши соціальну напругу в суспільстві та протиріччя між україномовним селом і російськомовним містом. Внаслідок цього наприкінці 1920-х – на початку 1930-х років розпочалось поступове згортання українізації. У 1930-х роках з української мови на російську знов почали поступово переводитись система освіти, діловодство, видавництво літератури та преси.

9.4 Проведення індустріалізації на Україні та її наслідки

Для посилення економічної бази в Радянському Союзі необхідно було в найшвидші строки побудувати могутню важку промисловість. Для цього була необхідні великі кошти і людські ресурси, які не можна було здобути в межах нової економічної політики. Крім того, завдяки непу посилювались позиції заможних селян і підприємців, що починало створювати загрозу політичному пануванню більшовиків.

У 1925 році була проголошена, а починаючи з 1928 року почала здійснюватись політика індустріалізації, спрямована на прискорений розвиток важкої промисловості. Кошти для проведення індустріалізації планувалось дістати за рахунок проведення внутрішніх позик, продажу культурних цінностей за кордон.

У 1928 році був прийнятий перший п'ятирічний план, згідно з яким випуск промислової продукції повинен був збільшитись на 250 %, а випуск продукції важкої промисловості – на 330 %. Понад 20 % всіх капіталовкладень припадало на частку українських підприємств. Найбільшими з нових заводів в Україні були запорізький металургійний і харківський тракторний. Збудований у 1932 році Дніпрогес був найбільшою електростанцією в Європі на той час. Однак, незважаючи на великі успіхи, повністю перший п'ятирічний план виконати не вдалось, у першу чергу через нестачу коштів і робочих рук.

У другій і третій п'ятирічках плани промислового розвитку вже не передбачали таких швидких темпів економічного приросту, однак у ці роки теж була збудована значна кількість великих промислових підприємств. Більшість з них знаходилась на території Росії, однак промисловий потенціал України значно зріс. Швидко розвивались українські міста, у найбільших з них - Києві та Харкові – населення перевищило 800 тисяч.

У цілому внаслідок індустріалізації в Радянському Союзі була побудована міцна промислова та оборонна база, Радянський Союз став однією з найрозвиненіших країн світу.

9.5 Колективізація та голодомор у 1932 –1933 роках

У 1929 році розпочалось проведення політики колективізації, яка полягала в ліквідації окремих селянських господарств та об'єднанні їх у колгоспи під постійним державним контролем.

Основна маса селян, крім найбідніших, не хотіла втрачати власне майно і записуватись у колгоспи, тому колективізація проводилась насильницькими засобами. Тисячі селян, які були дещо більш заможні за інших або виступали проти колгоспів, були позбавлені всього майна та вислані зі своїх домівок. Тих, хто намагався чинити опір, нерідко розстрілювали. Оскільки місцеве керівництво часто відмовлялось проводити колективізацію, для сприяння її виконанню з міст до сіл було надіслано понад 50 тисяч робітників, які допомагали заганяти селян у колгоспи.

Внаслідок такого тиску вже взимку 1930 року понад 3 млн селянських родин України вступили до колгоспів. Серйозною проблемою для партійного керівництва стало спустошення села. З березня 1930 року в “Правді” була надрукована стаття Сталіна “Запаморочення від успіхів”, у якій він звинувачував в усіх перегибах колективізації місцевих працівників. На деякий час тиск на селян був послаблений. Скориставшись з цього до літа 1930 року майже половина селян знов вийшла з колгоспів. Але цей відступ був тимчасовим. Починаючи з другої половини 1930 року колективізація продовжувалась, але дещо іншими методами. Селянам, які виходили з колгоспів, не повертали їх худобу та реманент, виділяли найгірші землі, обкладали підвищеними податками, а найбільш непокірних піддавали репресіям. Іншим засобом примусової колективізації була монополія держави на сільськогосподарську техніку. Створені машинно-тракторні станції (МТС) забезпечували технікою колгоспи, але не окремі селянські господарства.

Поряд з колгоспами, які були об'єднаннями селянських господарств, створювались і радгоспи – державні сільськогосподарські підприємства, де селянам відводилась роль найманих робітників.

Вже в 1932 році 70 % селянських родин України знов вступили в колгоспи. Однак праця колгоспників виявилась зовсім неефективною. 1931 рік в Україні був дуже неврожайним через

сильну посуху. Крім того, третина врожаю була втрачена під час жнив. Внаслідок цього врожай 1931 року в Україні був приблизно вдвічі меншим, ніж врожай 1929 року. Цю складну ситуацію Сталін вирішив використати для остаточного підкорення селян своїй волі. Високий план хлібозаготівлі восени 1931 року був зменшений незначним чином, і його намагались виконати за будь-яку ціну. Якщо в 1931 році цей план вдалось виконати, хоч і з надзвичайними труднощами, то в 1932 році він був підвищений ще на 44 %. Для виконання плану в селян забиралось все зерно, навіть насіння для наступного посіву та необхідний харчовий мінімум. Жорстоким репресіям були піддані селяни, які намагались приховувати зерно, і керівники колгоспів, які допомагали селянам. Для збору зерна використовувались війська. У колгоспи, які не виконали плану, заборонялось ввозити їжу.

Внаслідок цього вже восени 1932 року в Україні спалахнув страшний голод, який тривав до літа 1933 року. Кількість жертв так і не була точно підрахована, але приблизно вона дорівнює 6 – 8 млн. Від голоду вимирали цілі села, але державні органи не тільки не допомагали селянам самі, а й забороняли робити це іноземним організаціям, приховуючи сам факт голоду. Лише влітку 1933 року селянам була надана достатня допомога. Таким чином, голодомор 1932 – 1933 років був штучним і мав на меті остаточо привести селян до покори, що і було досягнуто. Після 1933 року налякані селяни вже не робили спроб боротися проти дій партійного керівництва.

9.6 Встановлення тоталітарного режиму

Наприкінці 1920-х років тривала боротьба в партійному керівництві Радянського Союзу призвела до посилення позицій генерального секретаря ЦК ВКП(б) Й.Сталіна. Для подальшого посилення своєї одноосібної влади Сталін розпочав репресії проти своїх противників, як реальних, так і ймовірних.

Основну небезпеку для своєї влади в Україні Сталін та його прибічники бачили в представниках української інтелігенції. По них і були завдані основні удари. ДПУ почало фабрикувати справи проти груп інтелігенції, змушуючи своїх жертв

зiзнаватись у вигаданих полiтичних злочинах i готуючи ґрунт до наступних арештiв.

У 1929 – 1930 роках в належностi до пiдпiльної органiзацiї “Спiлка визволення України” були звинуваченi 45 провiдних українських вчених i письменникiв, у тому числi академіки С. Єфремов, В. Чехiвський, Й. Гермайзе. У 1931 році була розпущена iсторична секцiя академії наук, якою керував Михайло Грушевський, а сам Грушевський був заарештований, пiсля чого незабаром помер.

Нова, бiльш масштабна хвиля репресiй в Україні була розпочата в 1933 році у зв’язку з проведенням колективiзацiї. Новому секретарю ЦК КП(б)У П. Постишеву було дано завдання остаточно припинити українiзацiю та придушити опiр української iнтелiгенцiї. Внаслiдок переслiдувань провiднi лiдери українiзацiї - письменник М. Хвильовий та нарком Освiти М. Скрипник – були змушенi покiнчити життя самогубством. Сотнi українських вчених, письменникiв, художникiв, акторiв були розстріляні чи засланi до Сибiру. Широки репресiї були застосованi також до тих членiв КП(б)У, якi дали найменший привiд запiдозрити себе до нелояльностi режиму. Протягом 1933 року КП(б)У втратила понад 100 тисяч членiв.

У 1937 – 1938 роках чищення повторилось ще в бiльших масштабах. Загинули майже всi члени українського уряду, члени ЦК та Полiтбюро КП(б)У. Всього в 1937 – 1939 роках в Україні було розстріляно понад 100 тисяч i зiслано до таборiв понад 2 млн мешканцiв. Такими жорстокими засобами Сталiну вдалось повнiстю розправитись з усiма можливими противниками i зробити свою владу майже необмеженою. У Радянському Союзi був встановлений тоталiтарний режим, при якому життя кожної людини знаходилось пiд постiйним контролем держави.

Питання до лекцiї 9

- 1 Перехiд до нової економiчної полiтики в 1921 році.
- 2 Основнi причини переходу до полiтики українiзацiї та основнi напрямки її проведення.
- 3 Iндустрiалiзацiя та джерела її фiнансування.
- 4 Голодомор 1932-1933 рокiв.

Література до лекції 9

1 Даниленко, В.М. Сталінізм на Україні: 1920 - 1930 роки [Текст] / В.М. Даниленко, Г.В. Касьянов, С.В. Кульчицький. – К.: Либідь, 1991. – 342 с.

2 Касьянов, Г.В. Сталінізм і українська інтелігенція (1920 – 1930 роки) [Текст] / Г.В.Касьянов, В.М. Даниленко. – К.: Наукова думка, 1991. – 96 с.

3 Конквест Р. Жнива скорботи: Радянська колективізація і голодомор. – К.: Либідь, 1993 – 383 с.

4 Шаповал, Ю.І. У ті трагічні роки: Сталінізм на Україні [Текст] / Ю.І. Шаповал. – К.: Політвидав, 1990. – 143 с.

ЛЕКЦІЯ 10

УКРАЇНА В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1939-1945 роки)

План

10.1 Україна на першому етапі Другої світової війни.

10.2 ОУН і фашистська Німеччина. "Новий порядок" в Україні. Рух опору фашистському режиму.

10.3 Звільнення Червоною Армією України, від німецько-фашистських загарбників.

10.1 Україна на першому етапі Другої світової війни

Друга світова війна назрівала протягом багатьох років. Причини її були складними й різкими. Найважливіша з них – загострення суперечностей між капіталістичними державами, зокрема Німеччиною, Італією та Японією, з одного боку, і США, Англією і Францією – з іншого. Почалася гостра боротьба за світове панування. Тому, незважаючи на глибокі суперечності, що розділяли капіталістичні держави і соціалістичну країну СРСР, війна почалася не між ними, а в середині капіталістичного світу. Щодо України, цю війну можна поділити на два виразних періоди. Перший розпочався 1 вересня 1939 року, коли фашисти напали на Польщу, а Радянський Союз незабаром окупував її

східні території. Основна риса цього періоду, що стосувався лише західноукраїнських земель, полягала в переході Західної України насамперед під владу Рад. Другий період, про який ітиметися пізніше, почався з нападом фашистської Німеччини на СРСР 22 червня 1941 року й тривав до осені 1944 року, коли німецькі війська були вигнані з України. Протягом цього часу вся Україна була поневолена нацистами.

У розв'язанні другої світової війни певну роль відіграла Мюнхенська угода. Підписавши 30 вересня 1938 року Мюнхенський пакт, західні держави (Англія, Франція) намагалися утихомирити Гітлера, дозволивши йому розчленувати Чехословаччину й Закарпаття. Розв'язанню другої світової війни сприяли й німецько-радянські договори. 23 серпня 1939 року Ріббентроп і Молотов підписали німецько-радянський пакт про ненапад і додатковий секретний протокол. Цей протокол визначив зони впливу двох держав у Східній Європі в разі "територіальних і політичних змін". Німеччина відмовлялася від будь-якого впливу на Фінляндію і Балтійські держави, а східні території Польської держави по лінії Нарва-Вісла-Сян на прохання Москви мали бути зайняті Радянським Союзом.

Безпосереднім результатом пакту "Ріббентроп-Молотов" був початок 1 вересня 1939 року агресії Німеччини проти Польщі, яку підтримали її союзники Англія і Франція. Так вибухнула друга світова війна. Поспішаючи оволодіти своєю частиною гинучої польської держави, 17 вересня 1939 року радянські війська вступили у Східну Польщу і зайняли майже всі землі, населені українцями та білорусами. За чотири тижні Польська держава перестала існувати. 28 вересня 1939 року було підписано новий договір СРСР з Німеччиною, за яким уточнювалася розмежувальна лінія між цими державами по території Польщі, формально підтверджував включення західноукраїнських і західнобілоруських земель до складу СРСР. Крім того, створював умови для вирішення проблеми Бессарабії і Буковини, територій, населених переважно українцями. У червні 1940 року Румунія задовольнила радянську вимогу. Таким чином, до УРСР було приєднано понад 7 млн мешканців Західної України. З плином часу почали виявлятися недоліки перших радянських реформ. Було заявлено, що землі, експропрійовані у польських зем-

левласників і віддані найбільшим селянам, тепер підлягають колективізації. З осені 1939 року по осінь 1940 року в Західній Україні було репресовано за політичними ознаками і депортовано до Сибіру без суду і слідства, навіть без письмового звинувачення, близько 10 % населення. Слід підкреслити, що в надзвичайно складній і суперечливій обстановці, що склалася в кінці 1930-х на початку 1940-х років у західному регіоні республіки, далеко не всі змогли зрозуміти історичне значення возз'єднання його земель в єдиній державі. І хоча приєднання західної частини українських земель до Великої України в рамках Радянського Союзу було здійснено певною мірою насильницькими методами, ця подія об'єктивно мала вирішальне значення у формуванні соборної України.

10.2 ОУН і фашистська Німеччина. "Новий порядок" в Україні. Рух опору фашистському режиму

Оунівці вітали агресію Німеччини проти Радянського Союзу, розглядаючи її як можливість створення незалежної української держави. Проте цілі Німеччини і ОУН були далеко не спільними. Німці намагалися використати ОУН як диверсійну силу для створення хаосу в радянському тилу. Що стосується інтегральних націоналістів, то вони, розчаровані політикою Гітлера щодо карпатської України, не хотіли бути знаряддям для Берліна. Вони поставили собі за мету скористатися війною й поширити по всій Україні власний вплив. У результаті співробітництва між німцями та ОУН незадовго до нападу на СРСР у німецькій армії був створений "Легіон українських націоналістів". Він був сформований переважно з пробандерівськи настроєних українців і налічував близько 600 солдатів. У складі легіону було два підрозділи під назвами "Нахтігаль" і "Роланд". Німці планували використати ці підрозділи в диверсійних цілях, але ОУН-Б сподівалася, що вони стануть основою майбутньої української армії. Уже в перші дні німецької окупації України конфлікт між інтересами інтегральних націоналістів і німців вийшов на передній план. ОУН-Б при підтримці "Нахтігалю", яким командував Р. Шухевич, вирішила без узгодження з німцями проголосити 30 червня

1941 року відновлення в щойно захопленому Львові української держави. Головою уряду України було обрано близького соратника С. Бандери Ярослава Стецька. Через кілька днів після проголошення держави гестапо заарештувало й кинуло до в'язниці С. Бандеру та його прибічників. Бандера й Стецько пробули в концтаборі до вересня 1944 року, а два брати Бандери – Олекса і Василь – у вересні 1942 року були побиті німцями до смерті в таборі Аушвіц.

З усіх східних територій, захоплених Третім рейхом, найважливішою була Україна. Вирішуючи, як розпорядитися її багатствами, фашистське керівництво передбачало встановлення для України статусу колонії. Рейскомісаром України Гітлер призначив Еріха Коха – адміністратора, відомого своєю жорстокістю й нетерпимістю, а також особливою ненавистю до слов'ян. Гітлерівці утворили в Україні 50 гетто й понад 180 великих концентраційних таборів. Тільки за кілька місяців окупації нацисти, і насамперед винищувальні групи СС, замордували приблизно 850 тис. євреїв. У Києві за якихось два дні в Бабиному Яру було вбито близько 33 тис. чоловік.

Незадоволення окупаційним режимом посилювалось, коли гітлерівці вирішили використати Україну не лише як головного постачальника продуктів, а й як джерело примусової праці на підприємствах і в сільському господарстві Німеччини. Всього з України до Німеччини було вивезено близько 2,4 млн чоловік, у тому числі юнаків і дівчат. Десятки тисяч із них загинули. Найпомітнішим випадком співробітництва українців Західної України з гітлерівським режимом стало створення з ініціативи мельниківців добровільної дивізії СС "Галичина". С. Бандера був проти створення такої дивізії. Він вважав, що "українська кров може бути пролита тільки за українську державу і в лавах української армії".

Дивізія нараховувала 13 тис. чоловік. Незабаром після приходу німців в Україні виник підпільний рух. Це була реакція на політику окупаційних властей. В Україні діяли підпільні організаційні мережі більшовиків, ОУН і (на північному заході) поляків. Кожна з них мала власні партизанські сили. Вони поповнювалися членами компартії, комсомолу, колишніми

червоноармійцями, українськими націоналістами, втікачами-остарбайтерами тощо.

10.3 Звільнення Червоною Армією України від німецько-фашистських загарбників

Початок визволення України було покладено взимку 1942-1943 років. Перші населені пункти Донбасу були визволені вже у грудні 1942 року воїнами Першої гвардійської армії під командуванням генерала В. Кузнецова. Першим із обласних центрів був звільнений Ворошиловград (тепер Луганськ) – 14 лютого 1943 року, а невдовзі – значна частина території Донецької і Харківської областей. У результаті контрнаступу під Курськом (липень 1943 року), який перейшов у загальний наступ, радянські війська вигнали ворога з Лівобережної України. Червона Армія 22 вересня завершила очищення від гітлерівців Донбасу. У другій половині вересня того самого року радянські війська широким фронтом форсували Дніпро. 6 листопада війська Першого Українського фронту під командуванням М. Ватутіна визволили Київ. За форсування Дніпра звання героя Радянського союзу було присвоєно 2 438 бійцям і командирам, серед яких було 483 українці. Наприкінці грудня 1943 року на 1400-кілометровій смузі від Полісся до Чорного моря розпочався загальний наступ радянських військ. У ньому взяли участь Перший Білоруський і Перший, Другий, Третій і Четвертий Українські фронти. На кінець січня 1944 року війська Першого та Другого Українських фронтів просунулися далеко на Захід і оточили 10 дивізій ворога в районі Корсуня-Шевченківського. Червона Армія почала розгром цього угруповання, коли німецьке командування відхилила ультиматум про капітуляцію. 17 лютого 1944 року воно перестало існувати. Фашисти втратили 55 тис. солдатів та офіцерів, а понад 18 тис. опинилися в полоні. Командуючий німецьким угрупованням загинув у бою.

На кінець серпня 1944 року загарбників було вигнано майже з усієї Західної України. Із заволонням 8 жовтня 1944 року населеним пунктом Лавочне Львівської області Україна стала

вільною. Днем визволення України від фашистських загарбників вважається 28 жовтня, коли Червона Армія звільнила закарпатську Україну. Український народ дав Збройним силам понад 300 полководців і воєначальників. Вісім фронтів, що діяли в період війни, очолювали маршали та генерали – українці за походженням: Й. Апанасенко, М. Кирпонос, С. Тимошенко, А. Єременко, І. Черняхівський, Р. Малиновський та ін. Особливо великим є внесок України у створення матеріально-технічної бази перемоги над Німеччиною. На вирішальному етапі війни Україна, яка разом із Російською Федерацією та Білоруською РСР винесла на собі основний тягар боротьби проти нацистської агресії, здобула всесвітній авторитет.

Питання до лекції 10

1 Охарактеризуйте геополітичну ситуацію напередодні Другої світової війни.

2 Які територіальні зміни відбулися в Україні на початку Другої світової війни?

3 Наскільки адекватними були сподівання лідерів ОУН на відродження Української державності за допомогою Німеччини?

4 Охарактеризуйте вклад українського народу в розгром нацистської Німеччини.

Література до лекції 10

1 Бар, М. Війна втрачених надій: Український самостійний рух у 1932-1945 рр. [Текст] / М. Бар, А. Зеленоокий // Український історичний журнал. – 1992. – № 6.

2 Борець, Ю. У вирі боротьби: Спогади учасника повстанської боротьби (1941-1948) [Текст] / Ю. Борець. – К., 1993.

3 Гунчак, Т. Втрати українців під час Другої світової війни [Текст] / Т. Гунчак // Сучасність. – 1992. – № 7.

4 Косик, В. Україна і Німеччина у другій світовій війні [Текст] / В. Косик. – Париж; Нью-Йорк, Львів, 1993.

ЛЕКЦІЯ 11

СТАНОВИЩЕ УКРАЇНИ В ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД (1946-1953 роки)

План

- 11.1 Труднощі і велич відбудови народного господарства.
- 11.2 Соціально-політичні перетворення в західних областях України.
- 11.3 Ідеологізація культури і науки.

11.1 Труднощі і велич відбудови народного господарства

У війні Україна зазнала величезних втрат: її національний дохід скоротився на 40 відсотків. Промислове виробництво в цілому склало лише четверту частину довоєнного рівня. Лежали в руїнах шахти, фабрики, заводи, міста. Київ було зруйновано на 85 відсотків, Харків – на 70 відсотків, великих руйнувань зазнали Дніпропетровськ, Запоріжжя, Кременчук та інші міста. І все ж якими б не були матеріальні втрати, найбільш тяжкими вважалися втрати людські: у роки війни загинув кожний шостий житель України.

Восьма сесія Верховної Ради УРСР у серпні 1946 року обговорила і схвалила п'ятирічний план відбудови та розвитку народного господарства республіки – план четвертої (першої післявоєнної) п'ятирічки. Його характерними особливостями були: а) переведення економіки на випуск мирної продукції і подолання диспропорції, що виникли в роки війни; б) першочергове відновлення важкої промисловості і забезпечення кількісно-якісних змін у народному господарстві республіки; в) подолання багатокладності економіки західних областей України; г) велика напруженість п'ятирічки, спрямована не тільки на досягнення, а й на значне перевершення довоєнних

економічних показників; д) масове змагання за високі показники у праці.

Усього в УРСР за 1946 – 1950 роки було відроджено, побудовано і введено в дію 4100 великих промислових підприємств, а в цілому по країні – 6200. Певною мірою змінився технічний рівень промисловості.

Стан сільського господарства України характеризувався різким скороченням трудових ресурсів і гострою потребою в спеціалістах; підірваною війною матеріальною базою; зростаючим розривом у технічній оснащеності порівняно з промисловістю; зменшенням посівних площ, поголів'я у тваринництві; зниженням врожайності сільськогосподарських культур.

У повоєнний період аграрна політика спрямовувалась на створення матеріальної бази сільського господарства: нарощування випуску тракторів на діючих заводах; будівництво нових підприємств і збільшення випуску сільськогосподарських машин; ефективніше використання техніки в господарствах. Все більші надії покладалися на механізаторів.

Таким чином, відбудова і в певною мірою оновлення в короткий історичний термін народного господарства України – справжній трудовий подвиг робітничого класу, колгоспного селянства, інтелігенції, результат тісного співробітництва і дружби народів.

11.2 Соціально-політичні перетворення в західних областях України

Суть перетворень у західних областях УРСР полягала в тому, щоб продовжити і завершити соціалістичну перебудову «возз'єднаних» земель. З цією метою в Західній Україні швидкими темпами мали бути здійснені індустріалізація, колективізація, культурна революція, утвердження влади органів диктатури пролетаріату. Всі ці процеси і мали створити умови для остаточної інкорпорації (включення до складу) західноукраїнського регіону до СРСР.

Характер змін, що відбулися в процесі відбудови на території Західної України, неоднозначний. Пройшла докорінна

модернізація економічного потенціалу регіону. У роки четвертої п'ятирічки в західних областях України було здійснено суттєву реконструкцію старих заводів і фабрик. Відбудовано та споруджено понад 2,5 тис. великих і середніх промислових підприємств. Обсяг валової продукції промисловості протягом 1946-1950 років зріс у 3,2 разу.

Процес індустріалізації у «возз'єднаних» землях мав свої особливості.

По-перше, значно вищі, ніж у східних регіонах УРСР, темпи промислового розвитку. Якщо в 1940 році підприємства західних областей становили 4,7 % загальної кількості підприємств України, то в 1949 році – вже 12,6 % (у важкій промисловості – відповідно 8,1 і 16,8 %).

По-друге, суттєві якісні зміни в традиційних галузях західноукраїнських областей. Якщо раніше лісова промисловість краю вивозила за межі регіону майже всю лісову сировину в непереробленому або напівпереробленому вигляді, то тепер її продукція стала базою для розвитку місцевих галузей – деревообробної, паперової, хімічної (Ужгородський і Мукачівський меблеві комбінати, Свалявський лісохімічний завод, картонна фабрика у Львові та ін.).

По-третє, поява нових галузей промисловості: машинобудівної та приладобудівної – на Львівщині; взуттєвої та трикотажної – у Прикарпатті; рибопереробної – в Ізмаїльській області та ін.

По-четверте, відкриття в західноукраїнському регіоні значних родовищ корисних копалин: у 1946-1949 роках у Дрогобицькій області розвідані Угерське, Більче-Волицьке та Рудковське газові родовища, що мали не лише республіканське, а й союзне значення. У 1948 році завершено будівництво найпотужнішого в ті часи в СРСР та Європі магістрального газопроводу Дашава - Київ, а в 1951 році західноукраїнський газ почала отримувати Москва.

Радикальні соціально-економічні зрушення відбувалися в сільському господарстві західноукраїнських областей. Ще 1944 року було відновлено процес примусової форсованої колективізації. На початку 1946 року у Західній Україні налічувалося 158 колгоспів, 1948 року – 1762, 1949 року – 6098,

1950 року – 7190 (колгоспи об'єднували за одними джерелами 93 %, за іншими – 98 % селянських господарств).

Щоб остаточно зламати опір західноукраїнського населення нововведенням, радянська влада повела активну боротьбу проти Української греко-католицької церкви (УГКЦ), яка була одним з важливих чинників суспільно-політичного життя цього регіону. В умовах тривалої української бездержавності УГКЦ поступово перетворилася на традиційного посередника між українцями й офіційною владою, духовну опору і натхненника національно-визвольної боротьби, сполучну ланку між західноукраїнським регіоном і Заходом. Вона була впливовою, широкорозгалуженою структурою. Діючи за інструкцією, органи держбезпеки у квітні 1945 року заарештували всіх українських греко-католицьких єпископів на чолі з митрополитом Й. Сліпим. У короткий час було ліквідовано церковні освітні установи, розгромлено митрополію та єпархіальні управління. Проведено арешти серед монахів, монашок і духовенства – понад 2 тис. осіб.

Ліквідація Української греко-католицької церкви була частиною плану, спрямованого на організацію всебічної енергійної відсічі наступаючому Ватикану і зміцненню радянської влади в західноукраїнських землях. Отже, суть повоєнних суспільних перетворень у західних областях України полягала в продовженні та завершенні соціалістичної перебудови «возз'єднаних» земель. Шляхом активної «радянізації» планувалося відтіснити «старе» (звичаї, релігію, організацію праці, суспільні структури, лідерів та ін.) і ствердити «нове» з метою «органічного» приєднання цього регіону до складу СРСР.

11.3 Ідеологізація культури і науки

Особливістю історичного періоду другої половини 40-х - початку 50-х років були ідеологічні кампанії, визначені в постановах ЦК ВКП(б) 1946 - 1948 років ЦК КП(б)У ухвалили постанови "Про перекручення і помилки у висвітленні історії української літератури в "Нарисі історії української літератури" (1946 рік), "Про журнал "Вітчизна" (1946 рік), "Про репертуар драматичних і оперних театрів УРСР і заходи щодо його поліпшення" (1946 рік), "Про стан і заходи щодо поліпшення

музичного мистецтва в Україні у зв'язку з рішенням ЦК ВКП(б) "Про оперу "Велика дружба" В. Мураделі" (1948 рік) та ін. Звинувачення діячів української літератури та мистецтва в буржуазному націоналізмі посилювалось в 1947 році, коли першим секретарем ЦК КП(б)У став Л. Каганович. 26 серпня він брав участь у Республіканській нараді молодих письменників, скликаній відповідно до рішення ЦК КП(б)У. На цій нараді були піддані різкій критиці твори "Жива вода" Ю. Яновського, "Його покоління" І. Сенченка, "Мандрівка в молодість" М. Рильського за "рецидиви націоналістичної ідеології". При обговоренні питання про виконання Постанови ЦК ВКП(б) "Про журнали "Звезда" і "Ленинград" на розширеному пленумі правління Спілки радянських письменників України знову критика зосереджувалася на цих самих авторах, а Л. Каганович закликав до подальшого посилення критики.

Нова хвиля боротьби проти буржуазного націоналізму піднялася у зв'язку з віршем В. Сосюри "Люби Україну". "Правда" у своїй редакційній статті (липень 1951 року) наголошувала саме на такому звинуваченні.

В умовах "відлиги" певною мірою змінювалася соціальна орієнтація культури як сфери духовного життя. У відповідних постановах ЦК КПРС і ЦК Компартії України (1958 рік) була дана більш об'єктивна оцінка творчої спадщини композиторів. Але лише в жовтні 1988 року за ініціативою громадськості Політбюро ЦК КПРС відмінило постанову ЦК ВКП(б) від 14 серпня 1946 року "Про журнали "Звезда" і "Ленинград" як помилкову. У червні 1990 року ЦК Компартії України визнав помилковими постанови ЦК КП(б)У кінця 40-х - початку 50-х років з питань літератури і мистецтва та історичної науки.

Монополія влади на визначення пріоритетних напрямів у науці посилювалася у ході широкомасштабних дискусій з питань філософії, мовознавства, політичної економії у 40-х - на початку 50-х років. За короткий термін (1946 - 1951 роки) було прийнято 12 партійних постанов з ідеологічних питань. Відбувалася ідеологізація всіх сфер суспільного життя.

Питання до лекції 11

1 У чому полягали труднощі відбудови народного господарства України в повоєнний період?

2 Які були програмні цілі ОУН у повоєнні роки?

3 Що призвело до загострення суспільно-політичної ситуації в Західній Україні другої половині 40-х – на початку 50-х років?

4 Чим пояснюється політизація й ідеологізація суспільного життя в Україні та їх наслідки?

Література до лекції 11

1 Гунчак, Т. Втрати українців під час Другої світової війни [Текст] / Т. Гунчак // Сучасність. – 1992. – № 7.

2 Киричук, Ю. Історія УПА [Текст] / Ю. Киричук. – Тернопіль, 1991.

3 Місило, Є. Операція «Вісла» [Текст] / Є. Місило. – Львів, 1994.

4 Субтельний, О. Україна. Історія [Текст] / О. Субтельний. – К.: Либідь, 1991.

ЛЕКЦІЯ 12

УКРАЇНА В УМОВАХ НЕЗАЛЕЖНОСТІ

План

12.1 Проголошення незалежності та становлення політичної системи України.

12.2 Соціально-економічний розвиток у період незалежності.

12.3 Розвиток культури та релігії.

12.1 Проголошення незалежності та становлення політичної системи України

16 липня 1990 року Верховна Рада УРСР прийняла Декларацію про державний суверенітет, що поклато початок відродженню незалежності України, яка була проголошена

Актом, прийнятим 24 серпня 1991 року. У тому самому році були прийняті Постанова ВР України „Про військові формування на Україні”, закони „Про державний кордон” і „Про громадянство України”.

На підтвердження Акта проголошення незалежності 1 грудня 1991 року було проведено референдум. Акт підтримало 90,32 % українців. Того самого дня відбулися перші президентські вибори, на яких переміг голова ВР Леонід Кравчук. Незалежність України була визнана всіма колишніми радянськими республіками і світовим співтовариством. У 1991 році на території Білорусі у Біловезькій пущі керівники Білорусі, Росії та України підтвердили факт розпаду СРСР.

Розпочався процес утвердження атрибутів державності. У 1992 році були затверджені синьо-жовтий прапор, тризуб як малий герб України та гімн на музику М. Вербицького і слова П. Чубинського „Ще не вмерла Україна...”.

У червні 1991 року Верховна Рада прийняла концепцію майбутньої Конституції і створила Конституційну комісію. Спірними питаннями стали: статус республіки Крим, державна мова, державна символіка, приватна власність, розподіл влади. 28 червня 1996 року Верховна Рада прийняла нову Конституцію. Вона складається з преамбули та чотирнадцяти розділів (161 стаття). Згідно з нею вищою законодавчою владою є парламент (Верховна Рада), виконавчою – уряд (Кабінет Міністрів). На початку 1990-х років сформувалася багатопартійна система, яка діє і до сьогодні. Кількість партій стрімко росла, що заважало створенню ефективної опозиції.

Під тиском хвилі шахтарських страйків у 1994 році відбулися дострокові вибори до Верховної Ради, які проходили за мажоритарною виборчою системою (одномандатні округи (всього 450 місць). Найчисельнішою стала фракція комуністів. На президентських виборах перемогу здобув Леонід Кучма. Та навіть після обрання Л. Кучми президентом ситуація радикально не поліпшилась. Свідченням нестабільної політичної обстановки стала швидка зміна урядів. Кожен з них по-своєму розумів можливі шляхи виходу з кризи. Опоненти критикували Кучму за корупцію, фальсифікації виборів, перепони свободі слова і зосередження занадто великої влади у своїх руках.

У березні 1998 року відбулися чергові вибори депутатів Верховної Ради. Проводилися вони за змішаною системою (половина депутатів обиралися в одномандатних округах, а інша - за партійними списками). Головною силою пропрезидентського табору став блок „За єдину Україну”. Опозицію склали Блок В. Ющенка „Наша Україна”, Соціалістична партія України та Блок Ю. Тимошенко.

У 1999 році на президентських виборах переміг Л. Кучма (56,25 %), головним суперником якого був лідер комуністів П. Симоненко. Український народ ще раз підтвердив небажання повертатися до комуністичного минулого. Проте у 2000-2001 роках в Україні пройшла кампанія протестів під назвою «Україна без Кучми», організована політичною опозицією, спрямована переважно на відставку президента. Продовжувалася регулярна зміна урядів. На парламентських виборах 2002 року опозиція показала непоганий результат. Загалом ці вибори зафіксували серйозні зрушення в політичних уподобаннях українського суспільства. Уперше комуністи поступилися лідерством блокові національно-демократичного спрямування. Фракція КПУ виявилася третьою за кількістю після «Єдиної України» та «Нашої України». Вибори засвідчили поразку лівих сил.

На президентських виборах 2004 року після масових протестів по всій країні проти результатів виборів, які отримали назву «помаранчева революція», і переголосування президентом стає В. Ющенко (51,99 %). У 2005 році законодавчо змінюється форма правління на парламентсько-президентську, а також виборча система зі змішаної на пропорційну (за партійними списками).

Парламентські вибори 2006 року привели до чергової політичної кризи, оскільки депутати не могли створити парламентську коаліцію і затвердити Прем'єр-міністра. Врешті-решт був розроблений документ – Універсал національної єдності, на підставі якого була створена «Антикризова коаліція» (Партія регіонів, СПУ, КПУ), яка призначила Прем'єр-міністром В. Януковича. Наступний період відзначився боротьбою за владу між В. Януковичем і В. Ющенком. До кінця року в уряді не залишилося жодного представника пропрезидентського блоку

«Наша Україна», що призвело до дострокових парламентських виборів у вересні 2007 року Янукович очолив діяльність опозиційних сил.

У 2010 році на чергових президентських виборах В. Янукович був обраний президентом. Його діяльність спрямована на відновлення управлінської „вертикалі”. Форму правління було знову повернено до президентсько-парламентської, а виборчу систему – до змішаної (з періодичністю – 5 років), проводилися численні „кадрові чищення”, на більшість керівних посад у державі призначалися вихідці з Донбасу, спостерігаються утиски свободи слова, політичні репресії. У 2011 році на сході України пройшла хвиля народних протестів, яка, однак, нічого не змінила. Парламентські вибори 2012 року закінчилися перемогою „Партії регіонів” і створенням нею коаліції більшості в парламенті, що дозволило їй контролювати і законодавчу вітку влади.

12.2 Соціально-економічний розвиток у період незалежності

З розпадом радянської системи країна перейшла від планової економіки до ринкової. Ринкові реформи почалися на початку 1992 року за російським зразком і одразу спровокували зростання інфляції до гіперінфляційного рівня, збільшився вдвічі спад виробництва. Фінансової допомоги вимагали багато галузей народного господарства. Господарська діяльність переміщалася з легальної сфери економіки до тіньової, яка сягнула в 1994 році 60 %. Для контролювання економічних процесів уряд мав мати власну грошову одиницю. У 1992 році Україна вийшла з рублевої зони і ввела купуно-карбованці як перехідні розрахункові знаки. Однак ввести нову повноцінну грошову одиницю – гривню вдалося лише в 1996 році після деякої стабілізації.

З 1991 по 1999 рік Україна втратила 60 % свого ВВП і постраждала від п'ятизначних темпів інфляції. Невдоволені економічними умовами, а також кількістю злочинів і рівнем корупції, українці протестували і влаштовували страйки. Вже в 1992 році за межею бідності опинилося майже 64 % населення, кількість багатих становила 10 %, тобто наростала соціальна

поляризація. Різко впала купівельна спроможність населення. Різке скорочення населення почалось у 1992 році як наслідок економічного колапсу. Населення скорочується на понад 150 тисяч осіб на рік. У 1991 році смертність перевищила народжуваність на 40 тис., а в 1992 році — на 100 тис. осіб.

У 1994 році Президент Л. Кучма запропонував програму економічних перетворень, яку позитивно оцінили США і ЄС. Вони надали значну фінансову допомогу в її реалізації, що призвело до певних позитивних зрушень: поживлення діяльності малого й середнього бізнесу, прискорення приватизації. У 1999 році спад виробництва був припинений і почалося його поступове зростання. Проте збитково працювали 51 % підприємств, зростало безробіття, заборгованість з виплат зарплат і пенсій. Навіть сьогодні за обсягом ВВП країна не досягла рівня 1990 року.

Позитивні тенденції в демографії з'явилися у 2002 році, коли почалося повільне зростання народжуваності, але для стабілізації чисельності населення цього недостатньо.

У 2008 році економіка України постраждала від світової економічної кризи, після чого відбувається падіння ВВП, падіння промислового виробництва, впали інвестиції в основний капітал, знецінилась гривня відносно долара США, збільшилися безробіття і державний борг.

12.3 Розвиток культури та релігії

Відбувається перехід від ідеологічної регламентації культурного життя до плюралізму, орієнтації на загальновизнані цінності світової культури. Активно реформується система середньої і вищої освіти згідно з Болонським процесом. Проблемами в науковій та освітній сфері є недостатнє фінансування, застаріла технічна база, брак підручників, відток спеціалістів за кордон. У культурній сфері розвиваються міжнародні зв'язки, що сприяє її фінансуванню, обміну цінностями, поширенню української культури у світі. З іншого боку, триває період, коли старі ідеали вже втрачені, а нові ще відсутні, коли відбувається скорочення установ культури і

мистецтва, комерціалізація культури, що призводить до домінування грошей над естетичними ідеалами, культурної деградації населення. У пошуках виходу зі скрутного становища, духовних ідеалів населення звертається до церкви. Період незалежності характеризується відродженням релігійного життя. Поряд з традиційним православ'ям діють греко-католицькі і римсько-католицькі храми, протестантські, іудейські, буддистські і мусульманські общини, об'єднання нетрадиційних культів. У 2011 році в Україні релігійна мережа представлена 55 віросповідними напрямками.

Питання до лекції 12

1 Як відбувався процес становлення політичної системи України після отримання незалежності?

2 Які соціально-економічні проблеми в Україні існували протягом 1990 - 2000-х років?

3 Назвіть основні напрями зовнішньої політики незалежної України.

4 Дайте характеристику розвитку культури і релігії в період незалежності.

Література до лекції 12

1 Левицька, Н.М. Історія України: Україна в світі: історія і сучасність [Текст]: навч. посібник / Н.М. Левицька. – К.: Кондор, 2012.

2 Мицик, Ю. А. Історія України [Текст]: навч. посібник / Ю.А. Мицик, О.Г. Бажан, В.С. Власов – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2008.

3 Остафійчук В.Ф. Історія України: сучасне бачення [Текст]: навч. посібник / В.Ф. Остафійчук. – К.: Знання-Прес, 2006.

